

ΤΑ ΗΡΩΑ ΩΣ ΜΝΗΜΟΝΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ:

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΗΡΩΟΥ ΤΟΥ ΓΛΙΝΑΔΟΥ, ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΝΕΚΡΟ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΜΑΝΟΛΗ ΙΩ. ΖΑΧΑΡΑΤΟ

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ
Καθηγητής Πανεπιστημίου

*Ω ναι, δεν είναι μικρό πράγμα
νά 'χεις τους αιώνες με το μέρος σου!*
Οδ. Ελύτης

Περίληψη: Στο Πρώτο Μέρος της εργασίας παραθέτω όλα τα στοιχεία για τους 18 νεκρούς του Γλινάδου, από το 1913 μέχρι το 1974, των οποίων τα ονόματα αναγράφονται επί της στήλης του Ηρώου του. Στο Δεύτερο αναφέρομαι, ειδικότερα, στην περίπτωση του τελευταίου νεκρού ήρωα, του Μανόλη Ιωάννου Ζαχαράτου.

Η εργασία πρωτίστως αποσκοπεί στο να αποδοθεί η δέουσα τιμή στους πεσόντες στα πεδία των αγώνων και των μαχών νεκρούς του χωριού και να καταστεί αιώνιο μνημόσυνό τους. Ως επιστημονικοί της στόχοι ετέθησαν (α) να αναδειχθούν οι διαδικασίες ανέγερσης του συγκεκριμένου μνημείου ως μνημονικού τόπου, (β) να αναλυθούν τα ζητήματα που θέτουν η επιλογή των αναγραφέντων ονομάτων και οι τυχόν αποκλεισμοί κάποιων άλλων, (γ) να εντοπισθούν οι επιδιώξεις των ιθυνόντων εκείνη την περίοδο (Επταετία) το χωριό, οι πολιτικές διαχείρισης της μνήμης που μετέλθαν δηλαδή, κ.ά. συναφή.

Λέξεις-κλειδιά: Ηρώων, μνημεία, αντι-μνημεία, μνήμη, «συλλογική μνήμη», μνημονικοί τόποι, Νάξος, Γλινάδο, Μανόλης Ζαχαράτος.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

1. Εισαγωγικά

Τρεις ήταν οι κυριότερες πηγές για τη σύνθεση της μετά χείρας εργασίας: (α) Οι μαρτυρίες του αιμνήστου πληροφορητή μου Γιάννη Δημητροκάλλη-Αμμοσιάρη για

τους νεκρούς και το ιστορικό του θανάτου τους, (β) οι σχετικές πληροφορίες άλλων Γλιναδιωτών, (γ) τα *Πρακτικά του Κοινοτικού Συμβουλίου* του χωριού των ετών 1969-1973, και (δ) το αρχείο του Γενικού Επιτελείου Στρατού, της Δ/σης Ιστορίας Στρατού (εφεξής: Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.), το οποίο είναι αναρτημένο στο Διαδίκτυο προς χρήση των ενδιαφερομένων.

Ευεργετική ήταν επίσης η συνεπικουρία του δίτομου λευκώματος *Αγώνες και νεκροί, 1830-1930* (του Υπουργείου Στρατιωτικών, της Ειδικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος, Εν Αθήναις 1930) και του λευκώματος του Μάνου Ελευθερίου, *Ενθύμιον Σύρου* (Γνώση, Αθήνα 1993). Όσον, ειδικότερα, αφορά στο ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ της, στον νεκρό Μανόλη Ιω. Ζαχαράτο, πηγές μου ήταν η μέχρι σήμερα ικανή βιβλιογραφία για το *Κυπριακό* του 1974, για τον αγώνα της ΕΛ.ΔΥ.Κ. ειδικότερα, και οι προφορικές μαρτυρίες των αδελφών του Γιώργη και Βαγγελιώς Ζαχαράτου.

Μερικές, πρώτες, γενικές παρατηρήσεις / διευκρινίσεις:

- Υπάρχουν αναγεγραμμένες στο Ηρώον λανθασμένες πληροφορίες,
- δεν έχει ταυτισθεί ακόμη (με απόλυτη βεβαιότητα) ένας νεκρός,
- το σημερινό Ηρώον του χωριού είναι νεώτερο, κατασκευάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Το πρώτο του, τη (θλιβερή) ιστορία του οποίου παραθέτω στα αμέσως επόμενα, ήταν διαφορετικό και είχε τοποθετηθεί στον χώρο του Δημοτικού Σχολείου.

Ασαφής παραμένει ακόμη ο χρόνος της **δημιουργίας** και της **θεμελιώσεως του πρώτου Ηρώου**. Θυμίζω ότι το χωριό ανακηρύσσεται αυτόνομη κοινότητα το **1919**, με το *Βασιλικόν Διάταγμα* της 10^{ης} Μαΐου του ιδίου έτους. Όμως, η αυτονομία του επικυρώθηκε εμπράκτως το **1926**, όταν διεξήχθησαν οι πρώτες εκλογές για την ανάδειξη του κοινοτικού του άρχοντα.¹ Στα *Πρακτικά του Κοινοτικού Συμβουλίου* του χωριού της περιόδου **1926-1936**, τα οποία μελέτησα, **δεν αναφέρεται κάτι σχετικό με το θέμα μας.**²

Δύο, λοιπόν, τινά μπορώ να εικάσω περί του χρόνου ιδρύσεώς του: (α) Ανεγέρθηκε προ του 1926, ταυτοχρόνως με την οικοδόμηση στον ίδιο χώρο της ανατολικής σημερινής αίθουσας του Δημοτικού Σχολείου, (β) ιδρύθηκε μετά το 1936, στο πλαίσιο των κοινών εθνικών δράσεων που αναλήφθηκαν στον τότε ελλαδικό χώρο. Ποιες είναι αυτές; Τις θυμίζω εν συντομία: Λόγω των γεγονότων (πολεμικών και πολιτικών) του 1921, **η Ελλάδα εόρτασε τα 100 έτη από την εθνική αποκατάσταση όχι το 1921, αλλά το 1930**. Εκτός από τον «κεντρικό» εορτασμό της Εκατονταετηρίδας, που θα πραγματοποιείτο στην Αθήνα, η Επιτροπή του εορτασμού αποφάσισε να αναλάβει κάθε μεγάλη πόλη τη διοργάνωση εκδηλώσεων τοπικού χαρακτήρα και **κάθε χωριό** να υποχρεωθεί να ιδρύσει το δικό του Ηρώον. Η σχετική εγκύκλιος της τότε κυβερνήσεως του Ελευθερίου Βενιζέλου – συν τοις άλλοις – υποδείκνυε την κατασκευή «έργων αναμνηστικών αξίων λόγου», που θα αποτελούσαν το επίκεντρο των σχετικών εκδηλώσεων. «Η γλυπτική και η αρχιτεκτονική τέθηκαν [τότε] στην υπηρεσία του εθνικισμού, ως φορείς συναινετικής και ενωτικής ρητορείας», κατά τον Ηλ. Μυκονιάτη.³ Άρα, κρίνω πως και το γλιναδιώτικο Ηρώον **μπορεί να ενταχθεί**

¹ Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, Προοδευτικός Όμιλος Γλινάδου Νάξου, Αθήνα 1994, 240.

² Δεν εντόπισα κάπου τα *Πρακτικά* μέχρι το 1940.

³ Ηλίας Μυκονιάτης, «Το μακεδονικό Ηρώο της Θεσσαλονίκης. Τέχνη και πολιτική στον Μεσοπόλεμο»,

φωτ. 1

φωτ. 2

στο πλαίσιο του πανελλήνιου εορτασμού της συμπλήρωσης 100 ετών από την εθνική αποκατάσταση. Η εξαετής (1930-1936) χρονοτριβή ερμηνεύεται ευχερώς (και άνευ δυσκολιών) από έναν Γλιναδιώτη που γνωρίζει τις τοπικές νοοτροπίες...

Η Προφορική Ιστορία έρχεται εν προκειμένω αρωγός μου: Κατά προφορικές μαρτυρίες των «παλαιότερων» κατοίκων του χωριού το Ηρώον υφίστατο το «οριακό» έτος 1940, αφού το ενθυμούνται πολλοί (και πολλές) υφιστάμενο στον χώρο του προαυλίου του Σχολείου, όπως το περιγράφω αμέσως παρακάτω.

Η **φωτ. 1** (του 1955) που μου παρεχώρησε ευγενώς ο Γιώργης Φραγκ. Βαθρακοκόιλης (του Γραμματικού) απεδείχθη το αδιάσειστο τεκμήριο της υπάρξεως και της θέσεως του αρχικού γλιναδιώτικου Ηρώου.⁴

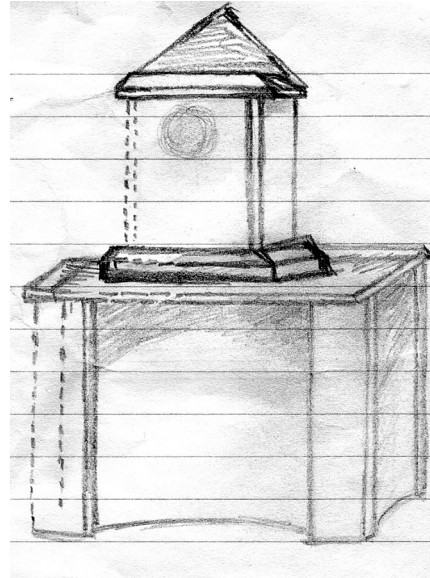
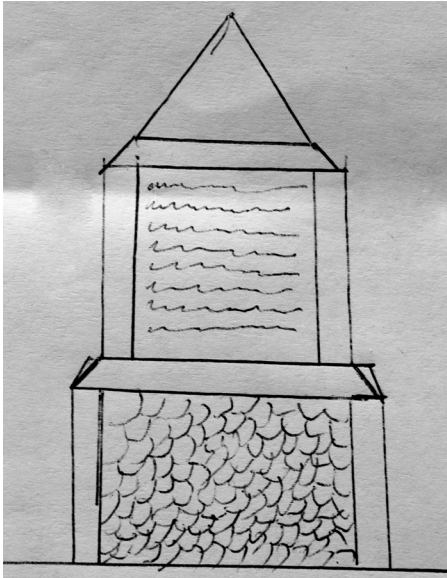
Όπως φαίνεται σ' αυτήν, ομοιάζει κατά πολύ με εκείνο της Κεραμωτής (**φωτ. 2**). Πιθανότατα είναι δημιουργίες του ίδιου λαϊκού «μάστορα» (τότε μιλούσαμε ακόμη για «μαστορική» και «μαστόρια» και όχι για λαϊκό καλλιτέχνη) ή ήταν ένας «κοινός καλλιτεχνικός τύπος» της εποχής, λιτός και απέριτος, συνδεδεμένος με την όλη οικονομική κατάσταση των τότε ναξιακών κοινοτήτων.

Είχε τοποθετηθεί απέναντι από την κεντρική είσοδο του σημερινού Δημοτικού Σχολείου, στο κέντρο περίπου του προαυλίου του, εγγύτερα προς την οικία του Νικολάου Καστελλάνου (Νικολού), η οποία φαίνεται να χρησιμεύει ως βάθος (background, φόντο) της φωτογραφίας, ενώ στο αριστερό της τμήμα διακρίνεται αχνά στο βάθος ο ναός του αγίου Πνεύματος του Γαλανάδου,⁵ με δεδομένο ότι δεν υπήρχε ο υψηλός

Ελληνικά 44 (1994), 160. Βλ. και Θ. Μαρκάτου, «Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830 - 1930)», *Μνήμων* 17 (1995), 37-66.

⁴ Μέχρι την παραχώρησή της είχα στηριχθεί στη μαρτυρία του Γιώργη Βενιέρη-Χωριανακιού και στο **Ιχνογράφημα 1** που μου είχε ευγενώς παραχωρήσει. Βλ. και **Ιχνογράφημα 2** (του Γ. Βαθρακοκόιλη).

⁵ Όσον αφορά στα πρόσωπα της φωτογραφίας, αυτά είναι: Η αείμνηστη Λεμονιά Βαθρακοκόιλη (τότε 36 ετών), η κόρη της Μαριγούλα (12 ετών), ο Νίκος Βρετός (του Κόκκινου, 8 ετών) και ο κάτοχος

μανδρότοιχος που υφίσταται σήμερα βορειοανατολικά του προαυλίου.

Το προαύλιο του Δημοτικού δεν είχε τη σημερινή του μορφή. Το μισό τμήμα του, το δυτικό, αυτό που συναντούμε ανερχόμενοι τις βαθμίδες του, μέχρι το προαναφερθέν κέντρο του, ήταν κατάσπαρτο από πετρώδεις λοφίσκους, άλλους ήδη θρυμματισμένους, άλλους συμπαγείς ακόμη. Όταν όμως περί τα μέσα της δεκαετίας του 1950 άρχισαν οι εργασίες για τη διαμόρφωση του δύσχρηστου αυτού χώρου και την οικοδόμηση της δυτικής σημερινής σχολικής αίθουσας, επειδή (όπως προειπώθηκε) το Ηρώων βρισκόταν στο κέντρο του και εμπόδιζε τη συνολική διαμόρφωση του χώρου, **αυτό εξοβελίστηκε από εκεί. Το 1955 πάντως**, έτος που ελήφθη («τραβήχτηκε») η **φωτ. 1**, ήταν ακόμη εγκατεστημένο στην αρχική του θέση.

Κατά επιβεβαιωμένες (από πολλούς πληροφορητές μου) μαρτυρίες μετά την αναγκαστική «αποκαθήλωσή» του ένα τμήμα **του κεντρικού του «κορμού»** είχε μεταφερθεί στον χώρο που λειτουργεί σήμερα (2020) ως προαύλιο του Νηπιαγωγείου. Η **επιτύμβιος στήλη (πλάκα) του** με τα αναγεγραμμένα επάνω της ονόματα των νεκρών φυλασσόταν, κατά πληροφορία του Γιώργη Βενιέρη-Χωριανakiού, **στην αίθουσα του παλαιού Κοινοτικού Γραφείου** του χωριού, σε αυτό, δηλαδή, που υφίστατο πριν από τη διαμόρφωση της σημερινής Πλατείας του Συλλόγου. Πιθανώς, όταν άρχισε η κατεδάφιση του Γραφείου, η στήλη με τα χαραγμένα επάνω της ονόματα, χάθηκε, μαζί με τα συντρίμια του...

Προκύπτει αμέσως το ερώτημα: Τα ονόματα των 17 νεκρών του **σημερινού (1973) Ηρώου** (εξαιρώ, δηλαδή αυτό του Μανόλη Ζαχαράτου, πεσόντος το 1974) **υποδείχθηκαν** (από τα μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου ως μόνου αρμοδίου) **με βάση τα γραπτά δεδομένα τής προαναφερθείσας στήλης ή προέκυψαν από τη μεταξύ τους (των μελών) συνεργασία, με τη βοήθεια πιθανώς συγχωριανών τους πληροφοροπών;** Ενδέχεται, άραγε, να έχει λησμονηθεί παντελώς κάποιος νεκρός, αν ισχύσε

της φωτογραφίας Γιώργης Βαθρακοκίλης (όρθιος στην καρέκλα, ενός περίπου έτους), τον οποίο ευχαριστώ και από αυτήν τη θέση.

η δεύτερη συνθήκη; Ουδείς πάντως μέχρι σήμερα έχει διαμαρτυρηθεί στο χωριό για κάτι τέτοιο.

Συνάγεται, λοιπόν, το λογικό συμπέρασμα: Το Γλινάδο, **επί είκοσι περίπου έτη**, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 μέχρι το 1973, **δεν διέθετε Ηρώον**.

Το γεγονός ότι **το νέο** (της μελέτης μας) **βρίσκεται στον προαύλιο χώρο του ναού του Αγ. Νικοδήμου**, ο οποίος αποπερατώθηκε το 1972, με ώθησε να ερευνήσω τα *Πρακτικά του Κοινοτικού Συμβουλίου* του χωριού από τις αρχές του 1969 κ.ε. Η μελέτη τους έφερε εις φως τα εξής αποκαλυπτικά: Το ζήτημα της ανεγέρσεως «Ηρώου πεσόντων» τίθεται για πρώτη φορά στη συνεδρίαση του Κοινοτικού Συμβουλίου της 15^{ης} Νοεμβρίου 1968.⁶ Το ξαναβρίσκω ως θέμα στο *Πρακτικόν* της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1969, στο οποίο καθορίζονται τα εκτελεστέα εντός του 1970 κοινωφελή έργα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται το Ηρώον, με την επισήμανση ότι η δαπάνη του είναι προϋπολογισμένη στις 20.000 δραχμές και τα ημερομίσθια της προσωπικής εργασίας που θα προσφέρουν οι χωρικοί θα ανέλθουν στις 6.000 δραχμές.⁷ Για την ιστορία και τη λαογραφία του πράγματος σημειώνω ότι για το έτος 1973 το Κοινοτικόν Συμβούλιον (με Πρόεδρό του τον αείμνηστο Δημήτριο Δημητροκάλλη-Πετρουλάρα) επιβάλλει προσωπική εργασία μίας ημέρας σε όλους τους εγκατεστημένους στο χωριό κατοίκους, τους άνω των 18 ετών. Το αντίτιμο της εργασίας τους ορίζεται 100 δραχμές ανά άτομο, 50 ανά κτήνος, 300 και 400 για όχημα και αυτοκίνητο αντιστοίχως.⁸ Όμως, για λόγους που δεν αναφέρονται, η δημιουργία του καθυστερεί, όπως μας πληροφορούν το *Πρακτικόν* (13) της 14^{ης} Οκτωβρίου και το (19) της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1972, στα οποία καθορίζονται τα εκτελεστέα εντός του 1973 έργα.⁹ Στο πρώτο, της 14^{ης} Οκτωβρίου, ο προϋπολογισμός του έχει ανέλθει στις 25.000 δραχμές, αλλά η αντιτιμώμενη προσωπική εργασία που θα προσφερθεί στις 3.000.¹⁰ (Ο αναγνώστης αντιλήφθηκε σαφέστερα γιατί θεώρησα την καθυστέρηση των έξι ετών, παραπάνω, ερμηνεύσιμη...).

Στο υπ' αριθμ. 3 *Πρακτικόν*, της 31^{ης} Μαρτίου 1973 (των ετών 1973-1980), το Κοινοτικόν Συμβούλιον αποδέχεται «το εκ των κερδών των κρατικών λαχείων αποσταλέν εις το Δημόσιον Ταμείον διά λογαριασμόν της κοινότητος Γλινάδου χρηματικών ποσόν εκ δραχμών 15.000, με σκοπόν την ανέγερσιν Ηρώου πεσόντων». Στο ίδιο *Πρακτικόν* αναγράφεται στη στήλη των εξόδων το παραπάνω ποσόν.¹¹ Στις 10 Ιουνίου 1973, μετά την υπ' αριθμ. 10707/30.5.1973 διαταγή της Νομαρχίας Κυκλάδων, το Κοινοτικόν Συμβούλιον αποφασίζει να εγκρίνει τη συνταχθείσα από αυτήν μελέτη του έργου, ενώ επαναλαμβάνει ότι το κόστος του προϋπολογίζεται στις 30.000 δραχμές.¹²

«Επειδή η ανάγκη της εκτελέσεως του έργου τούτου είναι κατεπείγουσα και προήλθε εξ απροόπτων περιστάσεων, διότι η προθεσμία της απορροφήσεως του αποσταλέντος εις την Κοινότητα εκ των κρατικών λαχείων χρηματικού ποσού των

⁶ Βιβλίον Πράξεων Κοινοτικού Συμβουλίου Γλινάδου 1969-1972, 1.

⁷ Ο.π., 47 και 56.

⁸ Ο.π., 180.

⁹ Ο.π., 79, 80.

¹⁰ Ο.π., 164. Σημειώνω, για την ιστορία του κοινοτικού βίου του χωριού, ότι μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου του χωριού εκείνη την περίοδο ήταν οι Δ. Δημητροκάλλης (Πρόεδρος) και Ν. Καρεγλάς, Τζ. Δημητροκάλλης, Γ. Καμπίτης και Γ. Σέργης.

¹¹ Βιβλίον Πράξεων Κοινοτικού Συμβουλίου Γλινάδου 1973-1980, 4.

¹² Ο.π., 6.

15.000 δραχμών διά την εκτέλεσιν τού ως είρηται έργου λήγει τέλος του προσεχούς μηνός Ιουλίου ε.ε. και υπάρχει κίνδυνος να τα αποσύρουν και να τα διαθέσουν εις άλλην Κοινότητα και επειδή εις τοιαύτας περιπτώσεις επιτρέπεται η άνευ διαγωνισμού εργολαβική εκτέλεσις έργου, συμφώνως προς τας διατάξεις του άρθρου 206, παράγρ. 2 του Δημοτικού και Κοινοτικού Κώδικος, παρακαλώ όπως εγκρίνητε την άνευ διαγωνισμού εκτέλεσιν του έργου, καθ' όσον και η ανάγκη είναι άμεσος και δεν συγχωρεί καμίαν καθυστέρησιν.

» Δι' αυτεπιστασίας δεν είναι δυνατή η εκτέλεσις, διότι το έργον είναι τεχνικόν και απαιτεί συνεχή επιστημονική παρακολούθησιν και επίβλεψιν, μη δυναμένην να παρασχεθή υπό του επιβλέποντος μηχανικού, λόγω της απασχολήσεώς του και εις άλλα έργα, βάσει όρων καθοριζομένων δι' ημετέρας αποφάσεως (...).

» Το Κοινοτικό Συμβούλιο, αφού άκουσε την πρόταση του Προέδρου Δημ. Δημητροκάλλη, εκτίμησε τον κατεπείγοντα χαρακτήρα του έργου, και ομοφώνως απεφάσισε να εγκρίνει την απ' ευθείας ανάθεσή του σε εργολάβο με τους εξής όρους:

(α) η ανάθεση να γίνει σε εργολάβο κάτοχο "εργοληπτικού πτυχίου" ή σε εμπειροτέχνη "έχοντα εκτελέσει επιτυχώς παρόμοια έργα"

(β) ο ανάδοχος οφείλει να προσκομίσει στην Κοινότητα βεβαίωση δημόσιας υπηρεσίας ότι "εξετέλεσε επιτυχώς παρόμοια έργα"».

Επιπλέον, εψήφισε εις βάρος του προϋπολογισμού της Κοινότητας, το ποσόν των 30.000 δραχμών για την κατασκευή και την τοποθέτηση του μνημείου.¹³ Από το υπ' αριθμ. 11 *Πρακτικόν* της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1973 πληροφορούμεθα ότι το έργο έχει ήδη, επιτέλους, εκτελεσθεί.¹⁴

Τέλος, στις 3 Ιουλίου 1974, το ίδιο Κοινοτικόν Συμβούλιον εγκρίνει «... τον υπό της Τ.Υ.Δ.Κ. της Νομαρχίας Κυκλάδων συνταχθέντα 1^{ον} ταυτοποιητικόν συγκριτικόν πίνακα μετά Π.Κ.Ν.Τ.Μ. εκτελέσεως του έργου "Τοποθέτησις Ηρώου" Κοινότητος Γλινάδου».¹⁵

Μερικά συμπεράσματα: (α) Το Ηρώον έχει ιδρυθεί με 15.000 δραχμές «εκ των κρατικών λαχειών», (β) είναι μια «επειγούσης φύσεως» κατασκευή, προκειμένου να μην απολεσθούν τα παραπάνω χρήματα (περιερχόμενα σε άλλη κοινότητα), (γ) έγινε με απ' ευθείας ανάθεση σε εργολάβο κάτοχο «εργοληπτικού πτυχίου».

2. Θεωρητικά ζητήματα: Τα Ηρώα ως «επίσημοι» / κρατικοί μνημονικοί τόποι

Σήμερα η έννοια του **μνημείου** είναι διευρυμένη, συμπεριλαμβάνει τις υφιστάμενες αρχιτεκτονικές κατασκευές όλων των εποχών, τα έργα τέχνης, όλα τα ανθρώπινα τεχνήματα ασχέτως του χρόνου κατασκευής τους ή τού αν πρόκειται για συλλογικές ή προσωπικές δημιουργίες. Τα διακρίνουμε σε τρεις «τύπους», σύμφωνα με τις αναστοχαστικές θεωρήσεις γι' αυτά:

- Τα «**παραδοσιακά**»: Θεωρούνται αποκομμένα, αταίριαστα με το τοπίο, λόγω της «παραδοσιακής» τους όψης και της αδυναμίας τους να συνδεθούν με την καθημερινότητα. Εκφράζουν τη «βαριά» και στομφώδη μνημειακότητα.

- Τα «**ζωντανά μνημεία**» (δρόμοι, κτίρια, πάρκα, βιβλιοθήκες¹⁶): Διαφέρουν από τα τυπικά μνημεία που γνωρίζουμε, λόγω της ιδιαιτερότητας της μορφής και της

¹³ Ό.π., 7.

¹⁴ Ό.π., 11 recto και verso.

¹⁵ Ό.π., 34 verso και 35 recto.

¹⁶ Βλ. Andrew Shanken, «Planning memory: Living memorials in the United States during World War II», *The Art Bulletin* 84: 1 (Mar. 2002), 137-138.

«βίαιης» εισβολής τους στον χώρο του διαβάτη, ο οποίος αναγκάζεται να στρέψει την προσοχή του προς αυτά.

• Τα **αντι-μνημεία** (counter-monuments):¹⁷ Είναι η νέα άποψη περί μνημείων. Ζωντανεύουν τη μνήμη εντελώς αντισυμβατικά, αναδεικνύουν τη διάδραση μεταξύ του κοινωνικού, του πολιτισμικού και του πολιτικού. Τα μνημεία αυτά υπερβαίνουν την τυπική μνημειακή τους λειτουργικότητα (ως συντηρητών μνήμης), λειτουργούν «αντίθετα προς την παραδοσιακά διδακτική λειτουργία των μνημείων», αντιτίθενται στην αυταρχική τάση που περιορίζει τους θεατές τους σε παθητικούς αποδέκτες της τέχνης,¹⁸ «εισβάλλουν» κυριολεκτικά στον αστικό χώρο, προκαλούν αμφίσημες και αμήχανες αντιδράσεις, είναι εφήμερα, αναλώσιμα και «επιστρέφουν» το φορτίο της μνήμης στον επισκέπτη.¹⁹ Αυτή η **νέα διάσταση** του μνημείου ανατρέπει απόψεις του τύπου «δεν υπάρχει τίποτα πιο αόρατο στον κόσμο από ένα μνημείο». Αναφέρομαι στην αδιάφορη αντιμετώπιση των «παλαιών» μνημείων, ως αποτέλεσμα αφ' ενός της «μακροβιότητάς» τους, αφ' ετέρου ένεκεν της στερεοτυπικής αναπαράστασης κάποιων ιστορικών γεγονότων, η οποία δεν συγκινεί, δεν προκαλεί το ενδιαφέρον τού (περί πολλά ασχολουμένου και πολύμοχθου) κοινού.²⁰ Αρκούμαι σε δύο παραδείγματα τέτοιων μνημείων από τη Γερμανία, όπου και τα περισσότερα του είδους τους (ουδόλως τυχαίο):

Ένα από τα αντι-μνημεία που δημιούργησε ο γνωστός δημιουργός **Horst Hoheisel** (Χορστ Χόχεζελ) είναι αυτό στο πρώην στρατόπεδο του Μπούχενβαλντ (Buchenwald), το «Warm Memorial»: Επάνω σε μια πλάκα, ενσωματωμένη στο έδαφος, όπου αναγράφονταν οι 51 εθνικές και πληθυσμιακές ομάδες του **στρατοπέδου συγκέντρωσης**, ο καλλιτέχνης ενσωμάτωσε ένα εσωτερικό θερμικό σύστημα στη φυσική θερμοκρασία του ανθρώπινου σώματος. Άρα, ο επισκέπτης μπορεί (αγγίζοντας την πλάκα) να νιώσει τη θερμότητα, ακόμα και σε συνθήκες ψύχους. Έτσι, στον φρικτό αυτόν τόπο μνήμης, το καλλιτέχνημα υπενθυμίζει ότι στο σημείο εκείνο (που κάποτε συγκεντρώνονταν οι κρατούμενοι και στέκονταν όρθιοι, επί ώρες στο κρύο), τώρα υπάρχει ένας συμβολικός τόπος που εκπέμπει θερμότητα, θαλπωρή, που προσδίδει στο ψυχρό πεδίο ανθρώπινη διάσταση.²¹ Δεύτερο παράδειγμα: Οι **Jochen Gerz** (Γιόχεν Γκερτζ) και **Esther Shalev-Gerz** (Εσθήρ Σάλεφ-Γκερτζ) κατασκεύασαν (το 1986, στο εμπορικό κέντρο του Αμβούργου) ένα παράξενο, όντως, μνημείο, με την έννοια ότι μετά από λίγο χρονικό διάστημα αυτό θα καταστρεφόταν (με τη βοήθεια ενός

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά J. Young, «The counter-monument: Memory against itself in Germany today», *Critical Inquiry* 18: 2 (1992), 267-296· ο ίδιος, *The texture of memory. Holocaust memorials an meaning*, Yale University Press, New Haven 1993· ο ίδιος, *At memory's edge: Afterimages of the Holocaust in contemporary art and architecture*, Yale University Press, New Haven 2002· Sabrina Deturk, «Memory of absence: Contemporary counter-monuments», *Art & The Public Sphere* 6: 1-2 (2017), 81-94 και σε όσες σχετικές παραπομπές έπονται.

¹⁸ J. Young, *The texture of memory ...*, ό.π., 28.

¹⁹ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα. Μια συγκριτική προσέγγιση*, δ.δ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αθήνα 2014, 66 κ.ε.

²⁰ Βλ. Peter Carrier, *Holocaust monuments and national memory cultures in France and Germany since 1989. The origins and political function of the Vél' d' Hiv' in Paris and the Holocaust Monument in Berlin*, Berghahn Books, New York, Oxford 2005, 15.

²¹ Πρβλ. Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις 2014, 70.

περίεργου μηχανισμού, θα βυθιζόταν κάτω από το έδαφος), κάτι που τελικά συνέβη το 1993: Κατασκεύασαν μιαν υψηλή μολυβένια κολώνα, στη βάση της οποίας τοποθέτησαν *επιγραφή*, με την οποία προσκαλούσαν τον επισκέπτη να μετατραπεί σε ενεργό φορέα μνήμης, γράφοντας κάτι επάνω στο μνημείο· το έργο τέχνης επεδίωκε να δημιουργήσει έναν χώρο όπου τα άτομα θα μπορούσαν να δημιουργήσουν το δικό τους νόημα γύρω από ένα γεγονός, ώστε να γίνουν «ενεργοί παραγωγοί πλουραλιστικών παρελθόντων και πολλαπλών μνημών, και όχι καταναλωτές για τους οποίους διαμορφώνεται μια ενιαία, συλλογική μνήμη "σε πέτρα"».²² Έγραφε η *επιγραφή*: «Καλούμε τους πολίτες του Αμβούργου και τους επισκέπτες της πόλης να προσθέσουν εδώ, στα δικά μας ονόματα, τα δικά τους. Με αυτόν τον τρόπο δεσμευόμαστε να παραμείνουμε σε επαγρύπνηση. Όσο περισσότερα και περισσότερα ονόματα καλύπτουν αυτήν την μολυβένια, ύψους 12 μέτρων, στήλη, θα χαμηλώνει (βουλιάζει) σταδιακά μέσα στο έδαφος. Μιαν ημέρα θα έχει εξαφανιστεί εντελώς και ο χώρος του μνημείου του Αμβούργου κατά του φασισμού θα είναι άδειος. Τελικά, μόνον εμείς οι ίδιοι μπορούμε να σταθούμε απέναντι στην αδικία».²³

Τα **μνημεία** (από τη ρίζα **μνη-** του ρήματος **μι-μνή-σκ-ομαι** = υπενθυμίζω, βλ. **μνήμη**) λειτουργούν ως υλικές αποτυπώσεις της ιστορίας και ενισχυτές της μνήμης ενός πολιτισμού, «διατηρώντας και υπενθυμίζοντας τις αξίες, τα ήθη, τα έθιμα, τις νοοτροπίες, τις συνήθειες, τον τρόπο σκέψης και τη βούληση των εποχών που τα γέννησαν, των ανθρώπων που τα θεμελίωσαν».²⁴ Για τους λόγους αυτούς θεωρούνται εργαλεία μάθησης της Ιστορίας.²⁵ Θυμίζω ότι ο Αντώνης Λιάκος όρισε την ιστορία ως διαδικασία «αποικειοποίησης» και «επανοικειοποίησης» του παρελθόντος μέσω των μνημείων.²⁶

Τα **Ηρώα** (γλυπτά συνήθως) ειδικότερα ως «επίσημοι» / κρατικοί **μνημονικοί τόποι, ως εκφραστές της θεσμικής/επίσημης μνήμης**,²⁷ ανήκουν κατά κάποιον τρόπο σε ό,τι ο Alois Riegl χαρακτήρισε ως «ηθελημένα μνημεία»,²⁸ σε αυτά δηλαδή που συνδέονται με σαφείς προθέσεις και φιλοδοξίες: Να επιτευχθεί ένα εντυπωσιακό και διαρκές μνημονικό αποτέλεσμα. Όπως παρατηρεί ο Auster: «Τα δημόσια μνημεία δρουν ως σημαντικά κέντρα γύρω από τα οποία τοπικές και εθνικές πολιτικές και πολιτιστικές θέσεις διατυπώνονται».²⁹ Ανέκαθεν ήταν δημόσια **σύμβολα πατριωτισμού**,³⁰ πίστης στα όσια και τα ιερά του Έθνους, σύμβολα καρτερίας και υπακοής· συνιστούν ζώσες αφηγηματικές πρακτικές, που ενισχύουν τη λεγόμενη **συλλογική μνήμη** ή αναδεικνύουν τα στοιχεία της εκείνα **που επιλέγει ή της επιβάλλεται να**

²² K. Mitchell, «Monuments, memorials and the politics of memory», *Urban Geography* 24: 5 (2003), 447.

²³ J. Young, *The texture of memory...*, ό.π., 30.

²⁴ Νικ. -Ίων Τερζόγλου, «Ιστορία - μνήμη - μνημείο», στο Στ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, 273.

²⁵ P. Bruce Uhrmacher, Barri Tinkler, «Engaging learners and the community through the study of monuments», *International Journal of Leadership in Education: Theory and Practice*, 11: 3 (2008), 225-238.

²⁶ Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, 208-214.

²⁷ Η **θεσμική μνήμη** εκφράζεται μέσα από τον λόγο (νομοθετικά κείμενα, σχολικά εγχειρίδια) και τις επιτελεστικές (μνημονικές) πρακτικές που οργανώνονται «άνωθεν» (με τις μετονομασίες δρόμων, π.χ., με τις επίσημες εορτές μνήμης κλπ.).

²⁸ Στο Νικ. -Ίων Τερζόγλου, «Ιστορία - μνήμη - μνημείο», ό.π., 622.

²⁹ M. Auster, «Monuments in a landscape: The question of "meaning"», *Australian Geographer* 28: 2 (1997), 219-227.

³⁰ Ηλ. Μυκονιάτης, «Το Μακεδονικό Ηρώο της Θεσσαλονίκης...», ό.π., 159.

καταναλώνει μια κοινωνία.³¹ Οι **συμβολισμοί** των Ηρώων είναι τα ορατά ίχνη των αόρατων όψεων μιας κοινωνίας, παρέχουν κίνητρα για να συμμετάσχουν τα μέλη της σε κοινωνικά και εθνικά δρώμενα.³² Τα **σύμβολα** «εξυπηρετούν τη σύνδεση του ατόμου με την ευρύτερη πολιτική τάξη και συγχρονίζουν τα ποικίλα κίνητρα διαφορετικών ατόμων, κάνοντας εφικτή τη συλλογική δράση».³³

Τα «επίσημα» γλυπτά μνημεία / Ηρώα, λοιπόν, ως υλική υπόσταση της μνήμης:

- μετουσιώνονται σε υλικά τεκμήρια του διαλόγου που διατυπώνει με το παρελθόν και την ιστορία η εκάστοτε επίσημη πολιτεία, αποτελούν την υλική ορατή/εκδοχή της κυρίαρχης εθνικής εκδοχής,

- δίδουν ορατό σχήμα σε μια συγκεκριμένη αντίληψη περί του ιστορικού παρελθόντος, που συνταυτίζεται συνήθως με τον κατά περίπτωση κατισχύοντα εθνικό λόγο. Ως σύμβολα και **μνημονικοί τόποι**,³⁴ πραγματώνουν το εθνικά επιβεβλημένο και «νομιμοποιητικό αφήγημα», αναπαράγουν το παρελθόν στο παρόν. Είναι «εντελώς συμβολικά»,³⁵ αποτελούν κυριολεκτικά ένα **κείμενο**, στο οποίο επισυνάπτονται **σημασίες** με βάση τυπολογίες, μνημονικούς συσχετισμούς, μνήμες, ιδέες κτλ. Αναφέρονται δηλαδή σε πράγματα εκτός του απεικονιζόμενου (αυτού καθ' εαυτού) αντικειμένου.³⁶ Το μνημείο-κείμενο (ακολουθώντας) «**διαβάζεται**» και «**ερμηνεύεται**» πολλαπλώς, όπως κάθε λογοτεχνικό (ή μη) κείμενο,

- διασώζουν το ίχνος της εποχής που τα δημιουργήσε (ο Παρθενών, π.χ., τον αιώνα της ακμής της Αθήνας).

Οι τρόποι που επιλέγει η κρατική εξουσία να κατασκευάσει και να προβάλει το παρελθόν της **διά** του μνημείου εξαρτώνται (πάντοτε σχεδόν) από τις ισχύουσες **συνθήκες και τις ανάγκες του παρόντος**. Η **μνήμη** που φέρει επ' αυτού το μνημείο δεν είναι στατική και πάγια, ξεθωριάζει όταν πλέον δεν έχει ισχύ (= σημασία) στο παρόν.³⁷ Αντιθέτως, **επαναπροσδιορίζεται σύμφωνα με τις ανάγκες του παρόντος**.³⁸

³¹ Ένα παράδειγμα: Στην κοινωνική σατιρική κωμωδία *Μάθε παιδί μου γράμματα* (του Θ. Μαραγκού, 1981) τα αποκαλυπτήρια του μνημείου των πεσόντων κατά την Κατοχή σε ένα χωριό της Αρκαδίας, επειδή έχει παραλειφθεί από αυτό το όνομα του «Χρήστου Καναβού», ενός κομμουνιστή αντιστασιακού, γίνονται αφορμή για συγκρούσεις στην τοπική κοινωνία. Ο «Περικλής», ο δάσκαλος του χωριού, εκφραστής της τότε κυρίαρχης ιδεολογίας περί Εμφυλίου, έρχεται σε σύγκρουση με τη γυναίκα του «Ελπίδα» και με τους δυο γιους του, «Σωκράτη» και «Δημοσθένη», που υπερασπίζονται το δικαίωμα της «Χρυσάνθης» (εγγονής του «Καναβού») και της οικογένειάς της να καταθέσουν στεφάνι στη μνήμη του.

³² Russell Johnson, Michael Ripmeester, «A monument's work is never done: The Watson Monument, memory, and forgetting in a small Canadian city», *International Journal of Heritage Studies* 13:2 (March 2007), 117-135.

³³ Ch. D. Elder, R. W. Cobb, *The political uses of symbols*, Longman, New York, London 1983, 1.

³⁴ Πρβλ. Pierre Nora (ed.), *Les lieux de la memoire*, Gallimard, Paris 1984-1992· Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης...* ό.π., passim. Κατά τον Νορά, **τόποι μνήμης** είναι τα υλικά κατάλοιπα μιας περιόδου (μνημεία, φυλακές, τόποι μαρτυρίου, στρατόπεδα συγκέντρωσης, κλπ.), αλλά και τα αρχαία, οι βιβλιοθήκες, τα λεξικά, τα μουσεία, οι επέτειοι των ιστορικών γεγονότων, οι δημόσιες συζητήσεις για το παρελθόν, οι εκφωνούμενοι λόγοι, κ.ά.

³⁵ M. Auster, ό.π., 219-227.

³⁶ M. Auster, ό.π., 220.

³⁷ Jeffrey Olick, «Collective memory: The two cultures», *Sociological Theory* 17: 3 (1999), 335.

³⁸ Maurice Halbwachs, *On collective memory*, University of Chicago Press, Chicago 1992, 25. Βλ. τώρα και Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλυτά, επιμ. Αργυρώ Μαντόγλου, Παπαζήσης, Αθήνα 2013. Πρβλ. Nancy Wood, *Vectors of memory. Legacies of trauma in postwar Europe*, Berg, Oxford, New York 1999, 2.

Η εθνική αφήγηση που επιχειρείται μέσα από τα δημόσια γλυπτά δεν είναι ουδέτερη, ούτε τυχαία, αλλά μεταβάλλεται και επανέρχεται μέσα από εσκεμμένες επαναφηγήσεις και επανερμηνείες, με δίαυλο την πολιτική σκοπιμότητα. **Οι μνημονικοί τόποι** (γενικώς) **αντανακλούν τις ιστορικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες κάθε εποχής**, λειτουργούν ως τόποι στους οποίους εφαρμόζονται και αντανακλώνται οι κρατικές ιδεολογίες. Ο James E. Joung (Γιάνγκ) όρισε τους τόπους μνήμης γενικά ως **κοινωνικά κείμενα** (social texts) που επιδέχονται πολλές αναγνώσεις,³⁹ όσες και οι «αναγνώστες» τους. (Ο Πιερ Νορά διακρίνει τους τύπους μνήμης σε «φορητούς», όπως αρχεία, βιβλιοθήκες, τόποι μαρτυρίου κ.ά., και σε *μνημειακούς* τύπους μνήμης. Τα Ηρώα που μελετούμε εδώ, τα αγάλματα, τα μνημεία, ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία⁴⁰).

Τα μνημεία δεν θα πρέπει να εκλαμβάνονται, λοιπόν, ως στατικά κατασκευάσματα με αναλλοίωτο το νοηματικό τους περιεχόμενο, αλλά *ως δυναμικές παρουσίες που ερμηνεύονται πολλαπλώς από την κοινωνία*. Οι εκάστοτε κυρίαρχες/ηγετικές εθνικές τάξεις ελέγχουν την παραγωγή του πολιτισμού, ασκούν την ηγεμονία τους χρησιμοποιώντας τον, με στόχο την επιβολή της απόψεως εκείνης περί Ιστορίας που συμβαδίζει με τον ιδεολογικό κόσμο τους, και έτσι παρεμβαίνουν στην όποια επανασηματοδότηση των μνημείων μέσα στον χρόνο. Όπως επισημαίνουν οι Johnson και Ripmeester, τροφοδοτούνται εκείνες οι μνημονικές παραδόσεις που υπηρετούν επιτυχέστερα τον στόχο της νομιμοποίησης συγκεκριμένων τρόπων κατανοήσεων του παρελθόντος. Μας διδάσκουν ποια πράγματα πρέπει να θυμόμαστε και ποια να λησμονούμε, με στόχο την κοινωνική συμμόρφωση και την εύρυθμη αναπαραγωγή του συστήματος. Ο Michael Kammen (Κάμεν) αποδίδει αυτές τις πολλαπλές (ανα) κατασκευές **στις ανάγκες μιας κοινωνίας να χειρισθεί το παρελθόν της με αποτελεσματικό τρόπο**, ώστε να νοηματοδοτηθεί αναλόγως το παρόν.⁴¹

Τα **μνημεία / ηρώα** (ως εκ τούτων) αποτελούν μια διαρκώς μεταβαλλόμενη οπτική και συμβολική καταγραφή της ιστορικής μνήμης. Το νοηματικό τους περιεχόμενο ποικίλει, ερμηνεύεται πολλαπλώς όμως και **από την ίδια την κοινωνία ή από μια μικροομάδα ή από τις «κοινότητες μνήμης»**, γι' αυτό δικαιώνουν τον χαρακτηρισμό τους ως *ζωντανών αφηγηματικών πρακτικών*. Η **αποκαθήλωση** (π.χ.) **των σοβιετικών μνημείων** /αγαλμάτων μετά το 1989 σε πολλές πρώην κομμουνιστικές χώρες⁴² αποτελούσε μια εικονοκλαστική πράξη. Τα αγάλματα του Μαρξ, του Λένιν, κ.ά., αποκαθελωμένα πλέον και κατεστραμμένα, επηρεάζουν τις «**πολιτικές μνήμης**» των μετα-σοσιαλιστικών κυβερνήσεων. Η Verdery ονομάζει αυτές τις πρακτικές «statue politics». Κάπου αλλού, κάποιιοι άλλοι, στη Μογγολία, π.χ., οι χωρικοί είχαν τις δικές τους πολιτικές πρακτικές: Έχυναν γάλα στο σημείο όπου άλλοτε υπήρχε η βάση του αγάλματος του Στάλιν, διότι πίστευαν πως θα αποτρέψουν την επιστροφή

³⁹ James E. Joung, *The texture of memory...*, ό.π. Πρβλ. Β. Δαλκαβούκης «Το μνημείο ως κείμενο. Μια μεθοδολογική προσέγγιση των μεταπολεμικών μνημείων για τη δεκαετία του 1940», στο Β. Αποστολίδου, Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στην τέχνη, Νέα Εστία* 1845 (Ιούνιος 2011), 1241-1256.

⁴⁰ Pierre Nora, «Between memory and history: Les lieux de mémoire», *Representations* 26 (Spring 1989), 19, 22.

⁴¹ Michael Kammen, *Mystic chords of memory. The transformation of tradition in American culture*, First Vintage Books Edition, New York 1991, σ. 18.

⁴² Βλ. ενδεικτικά P. Bruce Uhrmacher, Barri Tinkler, «Engaging learners and the community through the study of monuments», ό.π., 226.

του θυμωμένου πνεύματος του «πατερούλη».⁴³ Ο σύγχρονος ελληνικός κινηματογράφος (μένω σ' αυτόν) έρχεται αρωγός στη σκέψη μου: Η ταινία του Θόδωρου Αγγελόπουλου *Το βλέμμα του Οδυσσέα* (1995) αποτυπώνει ποιητικότητας αυτούς τους μετασχηματισμούς.⁴⁴

Τα μνημεία εκπέμπουν **μηνύματα** διά των συμβόλων τους, τα οποία οι αποδέκτες-θεατές προσλαμβάνουν **αναλόγως του μορφωτικού τους επιπέδου και της κοινωνικής τους ταυτότητας**. Η *πρόσληψη* εξαρτάται και πάλι από τις συγκυρίες του παρόντος (προσωπικές ή ατομικές). Ο John R. Gillis (Γκίλις) επιβεβαιώνει τον παράγοντα προσωπικότητα: «Το ουσιώδες νόημα κάθε ατομικής ή συλλογικής ταυτότητας (...) ορίζεται από τη μνήμη. Αυτό που κάποιος ενθυμείται είναι καθορισμένο **από την εκάστοτε προσλαμβάνουσα ταυτότητα**».⁴⁵

Οι συμβολισμοί που εμπεριέχουν (= τα «συμπυκνωτικά σύμβολά» τους) δημιουργούν συνειρμούς στα μέλη μιας ορισμένης κοινωνίας,⁴⁶ «απαιτούν» τη «γενική συναίνεσή» της, *ουδέποτε πάντως σε απόλυτο βαθμό*, αφού αυτοί (ως «ανοικτά συστήματα») επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες. Κάθε κοινωνία δημιουργεί το δικό της συμβολικό σύμπαν, τα μέλη της εξοικειώνονται με αυτό «εξ απαλών ονύχων», το ενισχύουν όλοι οι σχετικοί με την κοινωνική μάθηση μηχανισμοί. Εξ άλλου, τα άτομα χρησιμοποιούν τα σύμβολα καθημερινά, «υφίστανται» συνειδητά ή ασύνειδα την επί αυτών (επί)δρασή τους. Υπό αυτήν την έννοια, το χ ή ψ ιστορικό γεγονός και η εξεικόνισή του στο μνημείο ενδέχεται να ενσωματώσει νέες ή αλλαγμένες προσδοκίες και σημασίες (για να συνεχίσει να παραμένει σημαντικό στην κοινωνία), τις οποίες όμως αδυνατούν να ελέγξουν οι κρατούντες.

Ηρώα όμως (όπως άφησα να διαφανεί παραπάνω) **εγείρουν και οι μη κρατικές άλλες κοινωνικές συσσωματώσεις** (πολιτιστικοί σύλλογοι, επαγγελματικά σωματεία, εθνοτικές ομάδες, δήμοι και κοινότητες, συντηρητικών ή προοδευτικών αποκλίσεων κοινωνικοί όμιλοι και σχηματισμοί, κλπ.), άλλες συλλογικότητες, «αδέσμευτοι» από

⁴³ Katherine Verdery, *The political lives of dead bodies. Reburial and postsocialist change*, Columbia University Press 1999, 12. «Πιο πονηροί στη Βουδαπέστη, τα μάντρωσαν σ' ένα πάρκο όπου πρέπει να πληρώσεις εισιτήριο για να δεις πολλούς Στάλιν, λιγότερους Λένιν, ακόμα λιγότερους Μαρξ, και γύρω γύρω ευτυχισμένους εργάτες και αγρότες» (Τ. Πατρίκιος, *Ο πειρασμός της νοσταλγίας. Σημειώσεις καθημερινότητας*, Κίχλη, Αθήνα 2015, 195). Το μνημείο του Λένιν στο Bishkek (Μπισκέκ), πρωτεύουσα της Δημοκρατίας του Κιργιζιστάν, αποτελεί μian ιδιόμορφη εξαίρεση: Παρέμεινε ανέγγιχτο επί δεκαετία μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού. Όταν το 2003 η κυβέρνηση αποφάσισε να το αποκαθλώσει, μεταφέρθηκε απλώς 100 μέτρα από την αρχική του θέση. Βλ. Sally N. Cummings, «Leaving Lenin: Elites, official ideology and monuments in the Kyrgyz Republic», *Nationalities Papers* 41: 4 (2013), 606-621. Βλ. συμπληρωματικά το ενδιαφέρον άρθρο της Deborah Cherry, «The afterlives of monuments», *South Asian Studies* 29: 1 (2013), 1-14. Στον τόμο *Θέματα ρωσικής και αρμενικής λαογραφίας από τη Ρωσία, την Αρμενία, την Ελλάδα και τον ευρύτερο Παρευξείνιο Χώρο* (Κ. & Μ. Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018) που συνεπιμελούμαι με τους L. Abrahamian, Y. Anchabadge, Ελ. Χαρατσίδα και Γαρυφ. Θεοδωρίδου, ο ενδιαφερόμενος θα βρει τρεις θαυμάσιες σχετικές εργασίες από την μετασοβιετική Αρμενία (σ. 39 κ.ε.).

⁴⁴ Ας είναι η παρούσα εργασία ελάχιστο μνημόσυνό του.

⁴⁵ John R. Gillis, «Memory and Identity: The History of a Relationship», ως «Introduction», στο John R. Gillis (ed.), *Commemorations: The politics of national identity*, Princeton 1994, 3.

⁴⁶ Επιπλέον, σε μεγαλύτερες συνομαδώσεις (πόλεις, κράτη, έθνη, «παγκόσμιο χωριό») οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τα σύμβολα «για να εκφράσουν διακρίσεις ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές μονάδες». Πρβλ. Joy Hendry, *Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε. Εισαγωγή στην Πολιτισμική και Κοινωνική Ανθρωπολογία*, μτφρ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα, Κριτική, Αθήνα 2011, 174.

κομματισμούς ιστορικοί, όλες οι **κοινότητες μνήμης** (communities of remembrance) όπως είναι γνωστότερες στη σύγχρονη λαογραφική βιβλιογραφία.

Όλοι αυτοί οι φορείς είτε συμπορεύονται με την επίσημη ιδεολογία ή εκφράζουν την ανεπίσημη μνήμη, την **αντι-μνήμη**,⁴⁷ την «κάτωθεν εκπορευομένη», την ιδίαν **συλλογική μνήμη των φορέων τους**, ενίοτε διαφοροποιημένη από αυτήν που αποδέχονται τα εθνοκεντρικά ή κάποια άλλα κυρίαρχα αφηγήματα. «Collective remembrance» (συλλογική ενθύμηση) τη χαρακτηρίζουν οι Jay Winter και Emmanuel Sivan, ως αποτέλεσμα της δράσης συγκεκριμένων υποκειμένων και ομάδων που δρουν δημοσίως.⁴⁸ Η ανάδειξη τέτοιου είδους μνημείων αποτελεί *συνήθως* την αντίδραση στη συνειδητή αποσιώπηση ιστορικών γεγονότων, στη χειραγώγηση της μνήμης ή και **στην παντελή αμνησία που επιβάλλεται άνωθεν γι' αυτά** (ή για ιστορικά πρόσωπα).

Ιδού ένα παράδειγμα: Το 2015 ο λευκός Δήμαρχος της Νέας Ορλεάνης, με την υποστήριξη του Δημοτικού Συμβουλίου μαύρης πλειοψηφίας, ψήφισε να εξοβελισθούν τέσσερα αγάλματα, κατασκευασμένα την περίοδο 1870-1910, που διαιώνιζαν τον μύθο ότι οι Νότιοι είχαν πολεμήσει στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο υπερασπιζόμενοι έναν ξεχωριστό τρόπο ζωής. Οι Αφροαμερικανοί, δηλαδή, αμφισβήτησαν το μήνυμα της λευκής υπεροχής και δημιούργησαν δύο **αντι-μνημεία**, με τα οποία εξέφραζαν εναλλακτικές ιστορίες σε εκείνες που είχαν μέχρι τότε προβληθεί από τη λευκή Confederacy: Δημιούργησαν τον *Τάφο της Βασίλισσας Voodoo Marie Laveau* και το *Αποκριάτικο Φόρεμα των Μαύρων Ινδιάνων* (The Tomb of the Voodoo Queen Marie Laveau⁴⁹ and the Carnival Dress of Black Indians), άρα έδειξαν με αυτά την αγνοημένη «μαύρη ταυτότητα» της πόλης τους.⁵⁰

Σε αμφότερες πάντως τις παραπάνω περιπτώσεις, είτε πρόκειται για κρατικά μνημεία είτε για αυτά των κοινοτήτων μνήμης, **στόχος** είναι ο θεώμενος αυτά πολίτης να προσεγγίσει *συναισθηματικά* την ιστορική πραγματικότητα (ένα από τα στοιχεία τους ως συμβόλων είναι η συναισθηματική φόρτιση με την οποία επενδύονται⁵¹), να

⁴⁷ M. Foucault, *Language, Counter-Memory, practice: Selected essays and interviews*, επιμ. D. F. Bouchard, μτφρ. D. F. Bouchard & Sherry Simon, Cornell University Press, Ithaca, New York 1977. Πρβλ. Κωνσταντίνου Μπάδα, Ευαγγελία Ματσούκη, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στον τόμο Κατερίνα Κορρέ, Γ. Κούζας (επιστ. επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεώτερων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια* (Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, 7-8 Μαΐου 2007), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας, Αθήνα 2010, 378.

⁴⁸ Στο Γ. Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο», στον τόμο Κ. Γιαννακόπουλος, Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, 273. Σε παλαιότερη εργασία μου, «Memories and oblivion: An occupied village of Rodopi (Western Thrace, Greece, 1941-1944)», *Vestnik antropologii / Journal of Anthropology* 2/34 (2016), 127-151, είχα χαρακτηρίσει την έννοια «**συλλογική μνήμη**» καταχρηστική και απαράδεκτη, αγνοώντας (ομολογώ) τη σχετική ήδη υφιστάμενη βιβλιογραφία. Αντ' αυτής πλέον βρίσκω την έννοια «**συλλογική μνημόνευση**» (collective remembrance). Η «συλλογική μνήμη» δεν αποδίδει την ποικιλία των ατομικών συμπεριφορών στο πλαίσιο μιας μνημονικής κοινότητας, δεν ξεχωρίζει τις ατομικές δράσεις, αλλά τις εντάσσει στην έννοια ενός γενικευτικού φαντασιακού συλλογικού. Βλ. Wulf Kansteiner, «Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies», *History and Theory* 41: 2 (2002), 181.

⁴⁹ Charles Gandolfo, *Marie Laveau of New Orleans*, New Orleans Historic Voodoo Museum, New Orleans 1992.

⁵⁰ Cynthia J. Becker, «Confederate Soldiers, Voodoo Queens, and Black Indians: Monuments and Counter-Monuments in New Orleans», *de arte* 54: 1 (ηλεκτρονικό).

⁵¹ Τέτοια ζητήματα εξετάζονται στο Joan Lewis, *Symbols and sentiments. Cross cultural studies in symbolism*, Academic Press, London, New York, S. Francisco 1977. Οι **μνημονικοί τόποι** δεν είναι τόποι συναι-

ταυτισθεί με τους τιμώμενους ήρωες και τις επιφανείς προσωπικότητες και να γίνουν πρότυπα του, να ακυρώσει τον χρόνο (συνδέοντας το παρελθόν με το παρόν). Τα αντικείμενα (γενικώς) είναι *δρώντα υποκείμενα* (agents), με την έννοια ότι επιδρούν επί των ατόμων, τους προκαλούν πολυποίκιλα αισθήματα, επηρεάζουν την κοινωνική τους ζωή. Άρα, τα μνημεία - ως αντικείμενα - δεν είναι ανενεργά υποκείμενα στη θέα των θεατών τους, αλλά *πράττουν*. Όποιος ελέγχει το παρελθόν, καθορίζει το μέλλον, είχε πει ο George Orwell.⁵²

Το *παρελθόν* βεβαίως *ανα-νοηματοδοτείται από το εκάστοτε παρόν*, από τη θέση και τον ρόλο που έχει αυτό στη συνείδησή μας,⁵³ ταυτόχρονα λειτουργεί ταυτοτικά, δημιουργεί και ενισχύει ταυτότητες δηλαδή. Τα άτομα αλληλογνωρίζονται μέσω αυτού, επικαλούμενα κοινές εμπειρίες και κοινές παραδόσεις· η *συμβολική μνήμη* που εγκιβωτίζουν τα μνημεία συμβάλλει στην αυτογνωσία, την αυτοκριτική και δημιουργική επανερμηνεία του υποκειμένου, αφού συνδέει (με τον πλέον «σύντομο δρόμο») το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του σε μια ενότητα· διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία δημιουργίας σταθερών ηθικών αξιών, ειδικά τα λεγόμενα «κλασικά» μνημεία, αφού εγγράφουν στο χώρο ένα διαρκές ίχνος, το οποίο αποτελεί (στο πέρασμα των αιώνων) το θεμέλιο της μνημονικής και της ιστορικής συνοχής των τόπων.⁵⁴ **Η τάση των ατόμων να προσκολλώνται στο παρελθόν** (ενώ παραλλήλως απαξιώνουν το παρόν) είναι γνωστή· έχει ερμηνευθεί (συν τοις άλλοις) ως μια εσώτατη ανάγκη τους να συνδεθούν με ό,τι προϋπήρξαν ως κοινότης/εθνότης, και δη με τους «χρυσούς αιώνες» της ακμής τους. Πρόκειται για την υπαρξιακή, ασύνειδη ενίοτε, ανάγκη του ανθρώπου να ανεύρει νόημα ζωής. Το ορατό μνημειοσύμβολο συνιστά την υλική/ορατή απόδειξη αυτού που αναζητεί, με δεδομένο ότι τα σύμβολα αποτελούν «απτές διατυπώσεις αντιλήψεων, αφαιρέσεις από την εμπειρία αποκρυσταλλωμένες σε αισθητές μορφές, συγκεκριμένες ενσαρκώσεις ιδεών, στάσεων, κρίσεων, πόθων ή πεποιθήσεων».⁵⁵ Ας προστεθεί εδώ επίσης ότι το παρελθόν «ιεροποιείται» από τον λαό, λόγω της κοσμολογικής αντίληψης της κυκλικής δομής του χρόνου, της αέναης ανακύκλησης των πάντων, σύμφωνα με την οποία το παρόν (και ό,τι συμβαίνει σε αυτό) είναι απλή επανάληψη αυτού που συνέβη *κάποτε για πρώτη φορά* (το *illo tempore*, του Μ. Ελιάντε⁵⁶).

Η ζωή του ίδιου του μνημείου και η διαλεκτική σχέση που αυτό αναπτύσσει με το κοινό είναι ένα (επίσης) ενδιαφέρον ζήτημα. Στα λεγόμενα «**ενεργήματα μνήμης**» (acts of memory) υπάγονται και οι **βανδαλισμοί** κάποιων μνημείων, που δηλώνουν,

σθημάτων, αλλά περισυλλογής και ενδεχομένως αναστοχασμών. Γι' αυτό οι λαοί οφείλουν να τους καταστήσουν τμήμα του πολιτικού βίου τους, της καθημερινής τους σκέψης.

⁵² Θυμίζω στο σημείο αυτό ότι η μεταπολεμική Ευρώπη εμφανίστηκε ως το κατεξοχήν θύμα του ναζισμού, συγκάλυψε «ενοχλητικές» μνήμες, οι χώρες που ενεπλάκησαν στον Μεγάλο Πόλεμο επεδίωξαν να κερδίσουν (και το απέκτησαν τελικά) μερίδιο από τη **νέα συλλογική ταυτότητα** του νικητή απέναντι σε έναν κοινόν εχθρό. Πρβλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης: Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, 58. Εμείς, αντιθέτως, οι πλέον δεινοπαθήσαντες, «βγάλαμε τα μάτια μας» με τον Εμφύλιο... Αλλά, και πάλιν, γι' αυτόν οι ξένοι φταίνε...

⁵³ Στο Αντ. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, ό.π., 121.

⁵⁴ Νικ. - Ίων Τερζόγλου, «Ιστορία - μνήμη - μνημείο», ό.π., 273.

⁵⁵ Cl. Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μετάφρ. - επιστ. Θεώρηση Θ. Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, 99.

⁵⁶ Μ. Ελιάντε, *Κόσμος και ιστορία. Ο μύθος της αιώνιας επιστροφής*, μτφρ. Στρατή Ψάλτου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999· ο ίδιος, *Το ιερό και το βέηλο*, μτφρ. Ν. Δεληβοριάς, Αρσενίδης, Αθήνα 2002.

φωτ. 3

εκτός των άλλων, το αυτονόητο: Την αντίθεση των δραστην αυτών των ενεργειών προς ό,τι αυτά εκφράζουν.

Μεγίστης σημασίας, τέλος, θεωρώ την **εκπαιδευτική λειτουργία** των μνημείων, το πώς αυτά, δηλαδή, είναι εφικτόν να προκαλέσουν όχι μόνον τη μέθεξη των μαθητών στην ιστορία και την τέχνη, αλλά κυρίως τη συμμετοχή τους στη συζήτηση περί «συλλογικής μνήμης».⁵⁷ Οι αναλύσεις τους πρέπει (ενδεικτικά) να επικεντρωθούν προς **τέσσερα σημεία**, με βάση όσα (ενδεικτικά θεωρητικά θέματα) έθιξα παραπάνω:

- σε μια (πολύπλευρη και πολυτροπική) ανάλυση για το πρόσωπο ή το γεγονός που έχει αναπαρασταθεί στο υπό μελέτην μνημείο. Οι μαθητές πρέπει να γνωρίζουν (με δικές τους έρευνες, βιβλιογραφικές) το ιστορικοκοινωνικό περιβάλλον

που ανδρώθηκε το τιμώμενο άτομο ή που συντελέστηκε το γεγονός,

- σε μια μελέτη του σχεδιασμού του μνημείου, των αισθητικών και αναπαραστατικών επιλογών που έγιναν κατά τη δημιουργία του,

- σε μια επιμελή και εμπειριστατωμένη έρευνα «των αποκλεισμών», όταν πρόκειται, ειδικότερα, περί Ηρώου,

- σε ανάλυση της πρόσληψής του, στο νόημα που αποκομίζουν τα άτομα από ένα μνημείο. Πόσο effective / provocative είναι αυτό;⁵⁸

3. Το σημερινό Ηρώον. Περιγραφή, χώρος

Τα περισσότερα Ηρώα έχουν και καλλιτεχνική αξία, είναι έργα τέχνης. Περιέχουν κάποιες ποιότητες (μορφολογικές, επιλογής υλικών, συμβολισμών, κλπ.) που εκφράζουν άλλοτε την κυρίαρχη αισθητική, άλλοτε μίαν εντελώς αντιτιθέμενη προς αυτήν. Την αποτίμησή τους ως καλλιτεχνημάτων αναλαμβάνουν πάμπολλοι ειδικοί (πραγματικοί ή αυτοχριζόμενοι), λόγιοι, εκπρόσωποι αντιπάλων καλλιτεχνικών ρευμάτων, ο «κυρίαρχος κανών» («το εθνικόν μέτρον»), κ.ά.

Ο «μέσος πολίτης» καλείται να γίνει ένας «επαρκής αναγνώστης» του κάθε μνημεί-

⁵⁷ P. Bruce Uhrmacher, Barri Tinkler, ό.π., 226-227.

⁵⁸ Τις τελευταίες δεκαετίες, το λεγόμενο «κύμα μνήμης» (memory wave), το οποίο δημιουργούν όχι μόνον η Ιστορία αλλά και πάμπολλες πηγές (Μ.Μ.Ε., Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, Προφορική Ιστορία, κλπ.) , αμφισβήτησε πολλές από τις μεθοδολογικές παραδοχές της παραδοσιακής ιστοριογραφίας. Γ. Κόκκινος, *Η σκουριά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορίας, τραύματος και μνήμης*, Gutenberg, Αθήνα 2012, 35. Ολοκληρωμένη επισκόπηση των **Σπουδών Μνήμης** γίνεται (ενδεικτικές αναφορές) στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Αθήνα 2008, 10-33· Γ. Κόκκινος, Μαρία Βλαχού, «Παγκοσμιοποίηση της μνήμης και μνήμη του Ολοκαυτώματος: Από τη μνήμη στην ιστορία», στο Γιώργος Κόκκινος, *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2007, 123-134· Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, 207-230. Βλ. επίσης Ρίκα Μπενβενίστε, Θεόδωρος Παραδέλλης, *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.

ου, για να χρησιμοποιήσω έναν όρο δανεισμένον από τη Λογοτεχνία,⁵⁹ που συνδέει (όπως προειπώθηκε) τα μνημεία γενικώς με τη θεώρησή τους ως *κειμένων*. Καλείται να *αποκρυπτογραφήσει* το σύστημα των «σημείων» τους, άρα αναπτύσσει μια κοινωνική σχέση με το Ηρώον, αλλά και συνθέτει την προσωπική του άποψη περί μνήμης. Η αισθητική διαμεσολάβηση είναι εκ των πραγμάτων αναγκαία.⁶⁰ Διαθέτει όμως τις αναγκαίες ικανότητες; Γνωστό τυγχάνει το πρόβλημα της *πολλαπλής ερμηνείας των έργων της τέχνης*, ειδικά των λεγόμενων «πρωτοποριακών» / «μοντέρνων», η αποκρυπτογράφηση των καλλιτεχνικών κωδίκων της, η κατανόηση των προσωπικών ή των κοινότυπων τεχνοτροπιών, το πρόβλημα γενικώς της *πρόσληψης* ενός έργου από το κοινό.⁶¹ Σήμερα, η αισθητική της αναπαράστασης των ενσωματωμένων σε κάθε μνημείο ιδεών γίνεται πιο αφηρημένη, επιζητεί να εμπλέξει περισσότερο τον θεατή, να ενεργοποιήσει εντονότερα τη διαλεκτική σχέση κοινού και δημόσιου γεγονότος.⁶² **Στο γλιναδιώτικο Ηρώον δεν τίθεται τέτοιο ζήτημα. Δεν υφίσταται καν ένας συμβολισμός. Η απουσία του βεβαίως είναι ένας άλλου είδους συμβολισμός...** Τοποθετήστε δίπλα στη **φωτ. 3**, του γλιναδιώτικου Ηρώου, την αντίστοιχη του Ηρώου των Τριπόδων (**φωτ. 4**) και του Ηρώου της Κορώνου (**φωτ. 5**), για την εξαγωγή συμπερασμάτων ή απλώς σκέψεων. Αρκούμαι σε δύο δικές μου: **Το ήθος ενός χωριού, η σχέση των ανθρώπων του με το παρελθόν και την ιστορική μνήμη, ο σεβασμός προς τα εξέχοντα μέλη του** (όπως είναι οι υπέρ πατρίδος πεσόντες) **αποτυπώνεται** (συν τοις άλλοις) **και στην αισθητική του Ηρώου τους ναι ή όχι;** Δικαιολογεί η εσπευσμένη κατασκευή του γλιναδιώτικου όσα αναφέρω αμέσως παρακάτω κατά την περιγραφή του;

Πρόκειται για μια κωνικού σχήματος κατασκευή (**φωτ. 3**), επενδυμένη με λευκό μάρμαρο, που καταλήγει σε μια λογχοειδή απόληξη, από βαθύχροου χρώματος μάρμαρο. Σε μια από τις τέσσερις πλευρές του, στη νότια, είναι επικολλημένη η μεγάλη πλάκα (**φωτ. 6**) με τα χαραγμένα επάνω της ονόματα των νεκρών. Η επενδυμένη

φωτ. 4

φωτ. 5

⁵⁹ Πρβλ. Ζωή Σαμαρά, *Προοπτικές του κειμένου*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1987, 15 κ.ε.

⁶⁰ Αναφέρω ενδεικτικά τις διαμαρτυρίες που προκάλεσε ο ανδριάντας του μακεδονομάχου καπετάν Κώττα στη Φλώρινα (1960), αφού η αναπαράσταση του ήρωα κατά την ώρα της θυσίας του θεωρήθηκε αντιηρωική. Βλ. σχετικά Σοφία Τσιάρα, *Τοπία της εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Κλειδάριθμος, Αθήνα 2004, 171-185.

⁶¹ Βλ. ενδεικτικά Η. R. Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης*, Εστία, Αθήνα, 1995.

⁶² Ελεάνα Γιαλούρη, «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στον τόμο Κ. Γιαννακόπουλος, Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη...*, ό.π., 309.

με μάρμαρα βάση του διαθέτει δύο επίπεδα, το εφαιπτόμενο στο έδαφος είναι το μεγαλύτερο. Στις τέσσερις άκρες του έχουν τοποθετηθεί αντίστοιχοι κιονίσκοι, οι οποίοι ορίζουν, με τη χρήση αλυσίδας, την επιφάνεια του δαπέδου του.

Ο **χώρος** αποτελεί το σημείο προβολής της κοινωνικής μνήμης. Η κοινωνία εγγράφει τη σχέση της με το παρελθόν *διά των μνημείων που επιλέγει να τοποθετήσει επάνω του*. Ο υλικός μετασχηματισμός του χώρου είναι ένα μέρος της παραγωγής του τόπου. Επιπλέον, χώρος παράγεται μέσα από την ερμηνεία, την επιλογή κέντρων προσοχής, την επένδυση κοινωνικών αξιών, δηλαδή από τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία τον προσλαμβάνει και τον αξιολογεί.⁶³ Το άτομο παιδιόθεν μαθαίνει να οικειώνεται με τους ισχύοντες στην κοινότητα μηχανισμούς «συμβολικής συμπεριφοράς», οι οποίοι του διαμορφώνουν το ανάλογο είδος της συμβολικής σχέσης του με τον χώρο.⁶⁴ Ο H. Lefebvre (Ανρί Λεφέβρ) διατύπωσε προ πολλού τη θεωρία ότι «οι κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής έχουν κοινωνική ύπαρξη, εφ' όσον υπάρχουν στον χώρο, προβάλλονται, εγγράφονται στον χώρο ενώ τον παράγουν».⁶⁵ Αυτή η λεγόμενη «χωρική στροφή»⁶⁶ έθεσε το *ζήτημα της υλικότητας των κοινωνικών σχέσεων. Η σχέση ανάμεσα στο χώρο και τις κοινωνικές σχέσεις είναι τελικά αμφίδρομη: Η εγγραφή των κοινωνικών σχέσεων στο χώρο έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή νέων κοινωνικών σχέσεων καθορισμένων σε μεγάλο βαθμό από την ίδια τη συγκρότηση του χώρου, ως κοινωνικού προϊόντος*.

Το γλιναδιώτικο Ηρώον, τοποθετημένο κάποτε στο Δημοτικό Σχολείο, σήμερα βρίσκεται στον περίβολο του ναού του Αγ. Νικοδήμου. **Σχολείο και εκκλησία**. Οι συνειρμοί επέρχονται αβίαστοι: Το φιλοξένησαν δύο χώροι συνδεδεμένοι άρρηκτα με την παράδοση του ελληνικού λαού, χώροι ενδυνάμωσης των δύο βασικών ομογενοποιητικών μηχανισμών του: Της εκπαίδευσης και της θρησκείας. Τώρα, στη σημερινή του θέση, συνδυάζονται πλέον η μνήμη με τη θρησκευτική πίστη και την Εκκλησία (τον μεγάλο συναρωγό του Έθνους).

Διαβάζουμε γραμμένα στη στήλη του:

**Η ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΓΛΙΝΑΔΟΥ
ΕΙΣ ΜΝΗΜΗ(Ν) ΤΩΝ ΠΕΣΟΝΤΩΝ
ΤΕΚΝΩΝ ΤΗΣ ΕΙΣ ΤΑ
ΠΕΔΙΑ ΤΩΝ ΜΑΧΩΝ**

Τα ονόματα των αναγραφομένων **18 νεκρών** είναι κατανεμημένα σε οκτώ ιστορικές περιόδους:

1912-13

ΝΙΚ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ
ΕΜΜ. Ι. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ
ΕΜΜ. Ν. ΣΕΡΓΗΣ

⁶³ Στ. Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, Κάλβος 1990, 18.

⁶⁴ Στ. Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο*, ό.π., 20.

⁶⁵ Εντελώς ενδεικτικά βλ. στο Μ. Γ. Σέργης, *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Χώρος, κοινωνία, πολιτισμοί, ταυτότητες*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2016.

⁶⁶ Κ. Γιαννακόπουλος, Γ. Γιαννιτσιώτης, «Εισαγωγή: Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες», στο Κ. Γιαννακόπουλος, Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη...*, ό.π., 14.

1916-18
ΔΗΜ. Τ. ΤΟΛΑΚΗΣ
ΓΕΩΡ. Ι. ΣΕΡΓΗΣ
ΔΗΜ. Α. ΒΡΕΤΤΟΣ

1920-1922
ΕΜΜ. Ν. ΣΕΡΓΗΣ
ΙΩΑΝΝ. Δ. ΜΑΡΟΥΛΗΣ
ΔΗΜ. Γ. ΒΕΡΝΙΚΟΣ
ΝΙΚ. Ν. ΣΕΡΓΗΣ
ΙΩΑΝΝ. Α. ΣΕΡΓΗΣ

1923
ΙΩΑΝΝ. Ν. ΣΕΡΓΗΣ

1940-41
ΕΥΣΤ. Ε. ΟΡΦΑΝΟΣ
ΕΥΑΓΓ. Μ. ΚΑΜΠΙΤΗΣ

1943
ΓΕΩΡΓ. Δ. ΒΕΝΙΕΡΗΣ

1946-1949
ΦΡΑΓΚ. Μ. ΣΕΡΓΗΣ
ΣΤΑΜ. Ι. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

1974
ΕΜΜ. Ι. ΖΑΧΑΡΑΤΟΣ

Έπεται η «ταυτοποίηση» των νεκρών και σύ-
ντομο ιστορικό του θανάτου τους:

1. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Ήταν αδελφός της μητέρας του Βλάση/Βλάχου Ζαχαράτου, της Αννούσας Δημη-
τροκάλλη. Φονεύθηκε, κατά μαρτυρία του Γιάννη Αμμοσιάρη, στον κάμπο του Κιλκίς
το 1913, όταν ο ελληνικός στρατός δέχθηκε αιφνιδίως επίθεση από τους Βουλγάρους.
Είχε φθάσει στο χωριό η πληροφορία πως ο θάνατός του υπήρξε μαρτυρικός, καθ'
όσον κατέφυγε – με άλλους συστρατιώτες του – να προφυλαχθεί σε μια θημωνιά,
με αποτέλεσμα να καεί ζωντανός. Κατά το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. εφονεύθηκε στις 21 Ιουνίου
του 1913, στο Κιλκίς.⁶⁷ Αναφέρεται και στο *Αγώνες και νεκροί, 1830-1930*,⁶⁸ σε 2-3
γραμμές, όπως επακριβώς κάνουν οι συντάκτες των λημμάτων τού προαναφερθέ-
ντος τόμου για κάθε νεκρό στρατιώτη. Το όνομά του αναγράφεται και στο Ηρώον
της Σύρου (ανηγέρθη με χορηγία του Σταμ. Δ. Βαφειαδάκη): Είναι ένα από τα 460
των Κυκλαδιτών που έπεσαν στους βαλκανικούς αγώνες του ελληνικού λαού και
από τα 86 των Ναξιωτών, ειδικότερα, που έχουν χαραχθεί στις τρεις όψεις τού εν
λόγω μνημείου.⁶⁹

⁶⁷ Για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και τα ηγετικά πρόσωπα του μετώπου της Ανατ. Μακεδονίας εκείνην την
περίοδο βλ. την ιδιότυπη έκδοση του Νικ. Νικλαμπά, *Το λεύκωμα των Αγωνιστών*, Αθήναι 1927, 261 κ.ε.

⁶⁸ *Αγώνες και νεκροί, 1830-1930*, τ. Α', 1830-1919, Επιτροπή Εκατονταετηρίδος Υπουργείου Στρατιωτι-
κών, Αθήναι 1930, 57.

⁶⁹ Πρβλ. για περισσότερα στοιχεία στο Μάνος Ελευθερίου, *Ενθύμιον Σύρου*, Γνώση, Αθήνα 1993, 283 και

Η ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΓΛΙΝΑΔΟΥ
ΕΙΣ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΠΕΣΟΝΤΩΝ
ΤΕΚΝΩΝ ΤΗΣ ΕΙΣ ΤΑ
ΠΕΔΙΑ ΤΩΝ ΜΑΧΩΝ

1912-1913
ΝΙΚ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ
ΕΜΜ. Ι. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ
ΕΜΜ. Ν. ΣΕΡΓΗΣ

1916-1918
ΔΗΜ. Τ. ΤΟΛΑΚΗΣ
ΓΕΩΡ. Ι. ΣΕΡΓΗΣ
ΔΗΜ. Α. ΒΡΕΤΤΟΣ

1920-1922
ΕΜΜ. Ν. ΣΕΡΓΗΣ
ΙΩΑΝ. Δ. ΜΑΡΟΥΛΗΣ
ΔΗΜ. Γ. ΒΕΡΝΙΚΟΣ
ΝΙΚ. Ν. ΣΕΡΓΗΣ
ΙΩΑΝ. Α. ΣΕΡΓΗΣ

1923
ΙΩΑΝ. Ν. ΣΕΡΓΗΣ

1940-1941
ΕΥΣΤ. Ε. ΟΡΦΑΝΟΣ
ΕΥΑΓ. Μ. ΚΑΜΠΙΤΗΣ

1943
ΓΕΩΡ. Δ. ΒΕΝΙΕΡΗΣ

1946-1949
ΦΡΑΓΚ. Μ. ΣΕΡΓΗΣ
ΣΤΑΜ. Ι. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

1974
ΕΜΜ. Ι. ΖΑΧΑΡΑΤΟΣ

φωτ. 6

φωτ. 6α

2. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Είναι ο πατέρας του αιμινήστου Γιάννη Δημητροκάλλη, του *Αμμοσιάρη*. Εφονεύθηκε στο Σιδηρόκαστρο (Δεμίρ Ισάρ, *Demir Yisar*), στις 5 Ιουνίου 1913, αγωνιζόμενος στην «πρώτη γραμμή» κατά μαρτυρία του γιου του. Ως εκ τούτου, θεωρώ λανθασμένη την πληροφορία του Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., αλλά και του *Αγώνες και νεκροί*⁷⁰ ότι εφονεύθηκε στις 17 Ιουλίου 1913. Αυτονόητο θεωρώ ότι το βίωμα ενός τραγικού γεγονότος, ειδικά στην παιδική ηλικία, καθιστά το γεγονός άσβεστο στη μνήμη των παθόντων... Το όνομά του αναγράφεται και στο Ηρώον της Σύρου.⁷¹

3. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΕΡΓΗΣ

Είναι ο αδελφός του Γιάννη Σέργη-Μπαξεβάνη. Κατά πληροφορίες, δεν φονεύθηκε σε πεδίο μάχης, αλλά απεβίωσε κατά τη διάρκεια της θητείας του (αυτός πιθανώς είναι ο λόγος που δεν συμπεριλαμβάνεται το όνομά του στο *Αγώνες και νεκροί*). Κατά τις ίδιες πληροφορίες Γλιναδιωτών το μοιραίο γεγονός **δεν συνέβη το 1912-13, αλλά αργότερα. Ιδού το πρώτο λάθος στο Ηρώο.** Ο θείος του, Νικόλας Ιω. Σέργης-Μπαξεβάνης (ο *Μυλιώτης*, κάτοικος της περιοχής *Μύλου Μαυρομμάτη*),

με πληροφόρησε ότι πέθανε από «πόντα» / πνευμονία. Δεν έχει καταχωρισθεί στο *Αγώνες και νεκροί*, αναγράφεται όμως στο Ηρώον της Σύρου.⁷²

4. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΖΑΝΝΗ ΤΟΛΑΚΗΣ

Είναι ο γιος του Τζαννή και της Μαριγούλας Τολάκη, ο αδελφός του αιμινήστου Δημήτρη Τολάκη, του *Τζαννίκου* όπως τον γνωρίζαμε όλοι με το παρωνύμιό του (ο οποίος φέρει το όνομά του, **φωτ. 6α**), του Σταμάτη, Γιώργη, Ευάγγελου, της Δημητρούλας, Ελένης, Καλής, Ειρήνης. Εφονεύθηκε κατά τον Γιάννη *Αμμοσιάρη* στη μάχη του Σκρα, ανήμερα του Σταυρού, στις 14 δηλαδή Σεπτεμβρίου 1918. Θυμίζω ότι η πασίγνωστη νικηφόρα (για τα ελληνικά στρατεύματα) μάχη του Σκρα διεξήχθη την 17^η Μαΐου του 1918. Άρα, κατά πάσαν πιθανότητα, ο Δημήτρης Τολάκης συμμετείχε σε αυτήν τη χαρακτηρισμένη ως μια από τις σκληρότερες των Βαλκανικών Πολέμων. Κατά το *Αγώνες και νεκροί* εφονεύθη στις 5 του μηνός Σεπτεμβρίου, αγωνιζόμενος στην Πλ(αγια) Πλανίνα.⁷³ Την πληροφορία αναπαράγει το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.

στο Μανόλης Κατσούρης, *Οι υπέρ πατρίδος πεσόντες εκ Κυνιδάρου Νάξου*, Σύλλογος Κυνιδαριωτών Νάξου «Ο Άγιος Γεώργιος», Αθήνα 2008, 19.

⁷⁰ *Αγώνες και νεκροί, 1830-1930*, τ. Α', ό.π., 56.

⁷¹ Μάνος Ελευθερίου, *Ενθύμιον Σύρου*, ό.π., 285.

⁷² Μανόλης Κατσούρης, *Οι υπέρ πατρίδος πεσόντες εκ Κυνιδάρου Νάξου*, ό.π., 19.

⁷³ *Αγώνες και νεκροί, 1830-1930*, τ. Α', ό.π., 407.

5. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΕΡΓΗΣ

Είναι αδελφός του μακαρίτη του Αντώνη Σέργη, του Παπόρη όπως τον γνωρίζουμε, θείος δηλαδή της μακαρίτισσας Κατερίνας Καπινιάρη, της Παποριάς. Είχα τις αόριστες πληροφορίες ότι απεβίωσε κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας. Ουδείς, μετά τον θάνατο της αείμνηστης Κατερίνας (είμαι βέβαιος πως θα συνέδραμε την έρευνα μου) γνώριζε κάτι. Πολύτιμη, ως εκ των επομένων, στάθηκε η πληροφορία του Αγώνες και νεκροί⁷⁴ και του Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. ότι **απεβίωσε στο Γκαίρλιτς της Γερμανίας** στις 9 Οκτωβρίου 1918.

φωτ. 7

Βρισκόμαστε στα πεδία των μαχών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η «φιλική αιχμαλωσία» του Δ΄ Σώματος Στρατού είναι ένα από τα τραγικότερα θέματα της νεώτερης ελληνικής ιστορίας.⁷⁵ Όλα ξεκίνησαν στις **18 Αυγούστου του 1916**, όταν ο βουλγαρικός στρατός εξασφάλισε «το πράσινο φως» της γερμανικής ηγεσίας να εισβάλει στην ανατολική Μακεδονία, την ίδια ακριβώς ημέρα που οι πρέσβεις της Γερμανίας και της Βουλγαρίας επέδιδαν ταυτόσημες επίσημες διακοινώσεις στη φιλοβασιλική κυβέρνηση των Αθηνών, με διαβεβαιώσεις ότι η εισβολή στρεφόταν εναντίον της Αντάντ, για σεβασμό της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Ο γερμανός στρατηγός Χίντεμπουργκ σε τηλεγράφημά του ζητά από τους Βουλγάρους την περικύκλωση της Καβάλας με πυροβολικό, προκειμένου να παραδοθεί ο ελληνικός στρατός. Σε περίπτωση αρνήσεως, θα διατασσόταν αμέσως επίθεση. Μεταξύ του διλήμματος της παράδοσης του στρατού ή της καταστροφής της πόλης, ο συνταγματάρχης Χατζόπουλος διαπραγματεύεται την εκκένωση της εμπόλεμης περιοχής και τη μετακίνηση του Δ΄ Σώματος Στρατού στη Γερμανία, όπου θα παρέμενε φιλοξενούμενο μέχρι το τέλος του πολέμου, ώστε οι στρατιώτες του να μην αιχμαλωτισθούν από τους Βουλγάρους. Έτσι αρχίζει η μετακίνηση του Δ΄ Σώματος προς τη Γερμανία (σιδηροδρομικώς) από τη Δράμα. Η υποδοχή του ήταν θερμή, μια μπάντα παιάνιζε προς τιμή του (**φωτ. 7**). Οι αρχικές προσπάθειες των Γερμανών, όσων αγαπούσαν πραγματικά την κλασική Ελλάδα, ήταν να εμφανιστεί η εκεί παραμονή των Ελλήνων ως πράξη «φιλοξενίας». Ωστόσο, ήταν μια ιδιότυπη αιχμαλωσία, καθώς (σύμφωνα με κάποιους ιστορικούς, διαφωνούν άλλοι) σε κανέναν στρατιώτη και για οιονδήποτε λόγο επιτράπη να εγκαταλείψει το γερμανικό έδαφος, καθ' όλην τη διάρκεια του πολέμου. Ούτε φυσικά στον Γεώργιο Σέργη.

6. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΒΡΕΤΤΟΣ

Είναι ο πατέρας του μακαρίτη του Αντώνη Βρεττού-Γερακλή, ο παππούς δηλαδή της Μαριγούλας Βρεττού-Σέργη. Εφονεύθηκε (κατά το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.) στις 12 Αυγούστου 1921 στα υψώματα Ιλιτζά της Μικράς Ασίας⁷⁶ και όχι την περίοδο 1916-18 που αναγράφεται εκ παραδρομής στο Ηρώον (**το δεύτερο λάθος εκεί**).

7. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΕΡΓΗΣ

Ο Βλαχής, όπως τον γνώριζε το χωριό, ο πρώτος σύζυγος της μακαρίτισσας Μαρού-

⁷⁴ Σελ. 383.

⁷⁵ Βλ. Γεράσιμος Αλεξάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010.

⁷⁶ Πρβλ. *Αγώνες και νεκροί, 1830-1930*, τ. Β΄ (1919-1930), 43 και <https://dis.army.gr/el/content/search-casualties/view/all?page=825>

φωτ. 8

λας Βενιέρη-Μαρουλάρας,⁷⁷ της μετέπειτα, από δεύτερο γάμο, Μαρούλας Φραγκ. Καρπούζη. Φέρεται εξαφανισθείς το 1922. Το επιβεβαιώνει η μαρτυρία του Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., χωρίς άλλα συμπληρωματικά στοιχεία.

8. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΑΡΟΥΛΗΣ

Ήταν ο πρώτος σύζυγος της μακαρίτισσας Κυριακούλας Γ. Σέργη, της μητέρας του επίσης αιμνήστου Γιώργη Μάνδρου (*Γιωργομπίλου*). Φονεύθηκε κατά την οπισθοχώρηση του ελληνικού στρατού, στις 29 Αυγούστου 1922 κατά το *Αγώνες και νεκροί*, τ. Β'.⁷⁸ Οι παλαιότεροι τον γνωρίζουν με το παρωνύμιο *Κουρουπάς*.

9. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΡΝΙΚΟΣ

Ήταν ο αδελφός του αιμνήστου Φραγκούλη Βερνίκου και των Μιχάλη, Αναστασίας και Κυριακής Βερνίκου. Είναι, δηλαδή, θείος του Γιάννη Βερνίκου-Πειραιώτη, των αιμνήστων Στέλιου και Γιώργη, του Ιακώβου Βερνίκου. Είχε τραυματισθεί στο πεδίο της μάχης στη Μικρά Ασία, ήλθε με άδεια στο χωριό, αλλά επανήλθε

στον αγώνα. Κατά το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. απέθανε στο Γενικόν Στρατιωτικόν Νοσοκομείον Πειραιώς, στις 5 Δεκεμβρίου 1921, άρα μπορούμε να υποθέσουμε πως απέθανε στο εν λόγω νοσοκομείο όπου είχε διακομισθεί ως τραυματίας πολέμου.⁷⁹

10. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΕΡΓΗΣ

Ο νεκρός ήταν θείος του μακαρίτη Νικόλα Σέργη-Κούκου (**φωτ. 8**). Αδέλφια του ήταν ο Γεώργιος Ν. Σέργης-Κούκος (ο πατέρας του προαναφερθέντος Νικόλα), η Μαριγούλα και η Φωτεινή Σέργη. Φονεύθηκε στη Μικρά Ασία κατά τον Γιάννη Αμμοσιάρη, και τον επιβεβαιώνουν το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., χωρίς άλλο πρόσθετο στοιχείο, και το *Αγώνες και νεκροί*, 1830-1930, τ. Β',⁸⁰ στην περιοχή Τουλού-Μπουνάρ.

11. ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΣΕΡΓΗΣ

Πρόκειται για τον νεκρό που δεν μπόρεσα να «ταυτοποιήσω». Η μόνη πληροφορία που είχα γι' αυτόν ανήκε στον Γιάννη Δημητροκάλλη (*Αμμοσιάρη*), ο οποίος με πληροφορούσε ότι ήταν ο επονομαζόμενος στο χωριό *Μπλουμάς* και ότι πνίγηκε στη Σαλαμίνα, το 1921, κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας. Αναφέρεται στο Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., αλλά χωρίς δυστυχώς κάποιο άλλο στοιχείο. Επιπλέον, δεν βοηθά το Α. του πατρωνύμου του. Άγγελος, Αντώνιος, κάτι άλλο;

⁷⁷ Κόρη τους η Κούλα, που παντρεύτηκε τον αείμνηστο Γεώργιο Μελισσηνό.

⁷⁸ Στη σελ. 175.

⁷⁹ Σύμφωνα με το *Αγώνες και νεκροί*, 1830-1930, τ. Β', 38, απεβίωσε την 1η Δεκεμβρίου 1921.

⁸⁰ Στη σελ. 232.

12. ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΕΡΓΗΣ

Είναι ο πατέρας του αιμνήστου Νικόλα Σέρρη-Σπάου, ο παππούς του Γιάννη Σέρρη-Σπάου ειδικότερα, του οποίου το όνομα φέρει (του Γιώργη, του Δημήτρη, του Τζανή, της Λιανής). Φυσικά δεν εφονεύθηκε σε πεδίο μάχης, καθ' όσον το 1923, έτος του θανάτου του, δεν είχαμε πολεμικές επιχειρήσεις. Απεβίωσε ως κληρωτός του 1923. Ουδέν άλλο στοιχείο διαφωτιστικό αναφέρεται στο Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. Ποια κριτήρια πρυτάνευσαν στην απόφαση του Κοινοτικού Συμβουλίου; Πρβλ. την περίπτωση του Εμμαν. Ν. Σέρρη που είδαμε παραπάνω και του χωροφύλακα Γεωργ. Δ. Βενιέρη που ακολουθεί.

13. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΟΡΦΑΝΟΣ

Γεννήθηκε το 1912 και ήταν ένας από τους πέντε γιους τού επί μακρόν διάστημα διδασκάλου και ιερέως του χωριού Εμμανουήλ Ν. Ορφανού.⁸¹ Ήταν μέλος μιας 8μελούς οικογένειας από αποτελούσαν ο προαναφερθείς ιερέας, η πρεσβυτέρα του Σταματία Καπούνη-Ορφανού, ο Γιώργος, ο Γιάννης, ο Νίκος, ο Δημήτρης και η μοναδική κόρη, η Μαρία, γνωστή στο χωριό ως Παπαδοπούλα.

Τα πρώτα του γράμματα ο Στάθης (φωτ. 9) τα έμαθε στο χωριό, στο μοναστήρι του αϊ-Γιάννη, όπου edίδασκε ο δάσκαλος-ιερέας πατέρας του. Τέλειωσε το Σχολαρχείο και το Γυμνάσιο της Χώρας και εισήλθε στη Νομική Σχολή των Αθηνών. Υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία όταν ακόμη ήταν φοιτητής και μετά το πέρας των σπουδών του μετεκπαιδεύθηκε στη Χαλκίδα, στη Σχολή Πολέμου, όπου τον «συνάντησε» ο ιταλοελληνικός πόλεμος.

Έφθασε στην πρώτη γραμμή, έλαβε μέρος στις πρώτες φονικές μάχες και τραυματίστηκε σε μια από αυτές. Μετά την ανάρρωσή του επανήλθε στη θέση του, με την ιδιότητα πλέον του υπολοχαγού.

Μετά τη γερμανική εισβολή και την υποχώρηση του ελληνικού στρατού λαμβάνει τη διαταγή να καταλάβει το ύψωμα Μπολένας, για να υποχωρήσει ομαλότερα το 40^ο Σύνταγμα Ευζώνων στο οποίο μετείχε. Η επιχείρηση στέφθηκε με επιτυχία. Λέγεται ότι κτυπήθηκε από βλήματα όλμου κατά την ώρα που του παρέδιδε ο αγγελιοφόρος το σήμα με την εντολή των ανωτέρων του για την τελική υποχώρηση. Ήταν 14 Απριλίου 1941, στο ύψωμα Μπολένας...

14. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΜΠΙΤΗΣ

Είναι ο γεννημένος το 1917 αδελφός του αιμνήστου Γιώργη Καμπίτη-Καμπιτογιώργη, θείος του Βαγγέλη («ακούει» το όνομά του), του Μιχάλη, του αιμνήστου

φωτ. 9

⁸¹ Πρβλ. Μ. Γ. Σέρρης, *Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Γλινάδο Νάξου. Ψηφίδες από την ιστορία και τη λαογραφία του*, Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Αντώνη Σταμούλη, Θσσαλονίκη 2018, 91 κ.ε.

φωτ. 10

Δημήτρη Καμπίτη. Κατά πληροφορία του αδελφού του Γιώργη, υπηρετούσε στο 34° Σύνταγμα Πεζικού και φονεύθηκε στην Πρέστανη, στις 17 Μαρτίου 1941, όταν το τηλεγραφείο του οποίου προΐστατο δέχθηκε καταιγισμό οβίδων από τους Ιταλούς. Ο συνοικισμός Μπρέστανη της κοινότητας Ζελιγκόσδης (Πεντάβρυσου) μετονομάστηκε σε Κρύα Νερά το 1928 (βλ. Φ.Ε.Κ. 156 / 8. 8. 1928). Ο ίδιος πληροφορητής μου είχε επίσης αναφέρει ότι η επίθεση αυτή ήταν αποτέλεσμα προδοσίας εκ μέρους κάποιων φασιστών Αλβανών.

15. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΕΝΙΕΡΗΣ

Πρόκειται για τον αδελφό του Αντώνη Βενιέρη (*Μπιρλαρή*), θείο δηλαδή τού επίσης αιμνήστου Δημήτρη Βενιέρη-*Μπιρλαρή*. Απεβίωσε στη Σύρο, το 1943, όπου υπηρετούσε ως χωροφύλακας.

Η περίπτωση του Γ. Β. Βενιέρη είναι χαρακτηριστική, διότι θέτει και πάλι επί τάπητος ζητήματα που αφορούν (α) **στον ιστορικό χρόνο και στο πολιτικό πλαίσιο κατά το οποίο αποφασίστηκε**

η αναγραφή ενός ονόματος επί ενός Ηρώου ή η παράλειψη ενός άλλου, (β) στους επίσημους κρατικούς ή τοπικούς φορείς (ειδικότερα) που φρόντισαν για τα παραπάνω, ώστε να αποδειχθεί άλλη μια φορά ότι η διαχείριση των μνημείων έχει **πολιτική διάσταση**, και ότι κάθε κατασκευή μνήμης διακρίνεται από τον διάλογό της με τη λήθη ή από τον διάλογο σιωπής-υπόμνησης... Δυστυχώς, οι περισσότεροι Έλληνες γνωρίζουν τον (αναβαθμισμένο) ρόλο της Χωροφυλακής κατά την περίοδο της απριλιανής Επταετίας... Τα λοιπά περιτεύουν...

16. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ ΜΙΧΑΗΛ ΣΕΡΓΗΣ

Είναι ο γεννημένος το 1925 αδελφός των αιμνήστων Νικόλα και Μανόλη, της Μαρίας και της Ζαχαρώς Σέργη-*Βολάρη* (**φωτ. 10**). Κατά το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. υπηρετούσε στο 583 Τ.Ο. και φονεύθηκε στις 24 Μαρτίου 1949, στη μάχη περί το γεφύρι του Κοράκου, όπου εκτυλίχθηκαν μερικές από τις πλέον τραγικές στιγμές του Εμφυλίου. Για την ιστορία αναφέρω ότι τέσσερις ημέρες μετά τον θάνατο του Φραγκούλη, το βράδυ της 28^{ης} Μαρτίου δηλαδή, όταν οι κυβερνητικές δυνάμεις είχαν καταλάβει το γεφύρι, το μηχανικό των ανταρτών του Ε.Λ.Α.Σ. το ανατίναξε, δίνοντας τέλος στην τοπική σύγκρουση.

17. ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Στο ύψωμα Πόρτας Οσμάν είδε για τελευταία φορά το φως της ημέρας ο γεννημένος το 1921 Σταμάτης Δημητροκάλλης. Είναι ο αδελφός του μακαρίτη του Γιώργη Δημητροκάλλη-*Τζιγκενογιώργη* και του Αντώνη-*Τζιγκεναντώνη*. Υπηρετούσε (κατά το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.) στο 527 Τ.Π. Το Γλινάδο, λοιπόν, πλήρωσε τον παραλογισμό του Εμφυλίου με δύο νεκρούς.

φωτ. 10α: Το Ηρώον Σύρου

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

18. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΙΩ. ΖΑΧΑΡΑΤΟΣ

Του Γιαννιού, όπως τον γνώριζε το χωριό, ο τελευταίος νεκρός που αναγράφεται στο Ηρώον.⁸² Γεννήθηκε στο Γλινάδο το 1953, στο Δημοτικό Σχολείο του οποίου έμαθε τα πρώτα του γράμματα (**φωτ. 11**). Στον ελληνικό στρατό κατετάγη τον Ιούνιο του 1973 (**φωτ. 12**), με την Γ' ΕΣΣΟ, και πρωτοπαρουσιάστηκε στο Κέντρο Νεοσυλλέκτων του Ναυπλίου. Εκεί τον επισκέφθηκε μετά από 25 ημέρες, όταν ορκίσθηκε πίστη στην πατρίδα με τον κεκανονισμένο όρκο των νεοσυλλέκτων, ο αδελφός του Γιώργης. Ο ίδιος περιγράφει μια συγκλονιστική προαίσθηση του αδελφού του από αυτήν τη συνάντηση, διαχρονική πάντως, που «σφράγισε» την προσωπική ζωή του αφηγητή: «Ήτανε πολύ στεναχωρημένος και πάντα έλεγε, και από μικρός που είμαστε παιδιά, ότι εγώ όταν θα πάω φαντάρος, θα σκοτωθώ. Αυτό τό 'χε πει πάρα πολλές φορές. Αυτό μου 'χει μείνει, για πάντα».

Ακολούθησε η εκπαίδευσή του στο Μηχανικό, πάλι στο Ναύπλιο, επί 10 περίπου ή και περισσότερους μήνες, και μια-δυο μεταθέσεις σε στρατόπεδα του ελλαδικού χώρου, που δεν έχουν – κατ' εμέ – ιδιαίτερη σημασία, ώστε να μνημονευθούν. Αξίζει

⁸² Στις 10 Αυγούστου 2018, στην κεντρική πλατεία του χωριού (Πλατεία του Συλλόγου), μετά το πέρας της εισήγησής μου για το Ηρώον, ο δάσκαλος κ. Νίκος Γ. Καστελλάνος ανέφερε ότι δεν αναγράφεται σ' αυτό το όνομα του **Φραγκούλη Αντωνίου Δημητροκάλλη**, γιου του Τζιγκεναντώνη, και αδελφού, δηλαδή, των Νικόλα, Γιάννη και Κούλας (του Προκόπη, όπως είναι γνωστή), που υπηρετούσε ως λοχαγός στην Κύπρο το 1974. Λόγω των τραγικών καταστάσεων που βίωσε κατά την εισβολή των Τούρκων, ασθένησε από καρδιακό νόσημα και πέθανε (άτεκνος) μετά από 2-3 έτη στην Αθήνα, αφού, δηλαδή, κατόρθωσε να διασωθεί, αγωνιζόμενος σθεναρά. Τα ίδια περίπου μου επανέλαβε και ο συγχωριανός μας κ. Φραγκίσκος Νικ. Δημητροκάλλης, ανεψιός τού εν λόγω μακαρίτη στρατιωτικού, ο οποίος με πληροφόρησε ότι έχει αρχίσει να ασχολείται με το ζήτημα. Η εξέλιξή του, σύμφωνα με όσα θεωρητικά διατύπωσα, θα έχει ενδιαφέρον. Λογικά, υπεύθυνος για την απόφαση της αναγραφής του ονόματος του νεκρού επί της στήλης του Ηρώου είναι ο Δήμος Νάξου και Μικρών Κυκλάδων μετά από (τεκμηριωμένη) εισήγηση του Προέδρου του Δ. Δ. Γλινάδου.

φωτ. 11: Ο Εμμανουήλ Ιω. Ζαχαράτος βρίσκεται στην πρώτη σειρά, πρώτος από αριστερά.

φωτ. 12

όμως μνείας το γεγονός ότι τον Μάιο του 1974 είχε έλθει με άδεια στο χωριό. Κατά πληροφορία του αδελφού του Γιώργη είχε πάει πανηγυριώτης στο πανηγύρι του Αγ. Πνεύματος, στο Γαλανάδο, το τελευταίο της ζωής του πανηγύρι... Εκείνη τη χρονιά συνέπεσε να είναι 3 Ιουνίου, Δευτέρα όπως πάντα... Ενδέχεται, βεβαίως, να πήγε την Κυριακή, την παραμονή του...

Αργότερα, σε λίγες ημέρες θα έφευγε για την Κύπρο. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς αναχώρησε για τη Μεγαλόνησο, μετά βεβαιότητας πάντως μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι αυτό συνέβη **πριν από το εκεί πραξικόπημα της 15^{ης} Ιουνίου**. Άρα, κρίνει ο αδελφός του, όταν αυτό εξερράγη και κυρίως όταν άρχισε η απόβαση των Τούρκων στο νησί (20 Ιουλίου 1974) δεν είχε εγκλιματισθεί στις συνθήκες των ημερών και πιθανώς δεν γνώριζε επαρκώς τον χώρο που θα αναλάμβανε να υπερασπισθεί. Θυμίζω εδώ ότι απαγορευόταν να αποσταλεί στην Κύπρο στρατιώτης από μια οικογένεια που είχε μόνον ένα νεαρό αρσενικό μέλος. Η απαγόρευση αυτή ενίσχυε την κακή προαίσθηση του Μανόλη, που μου μετέφερε ο αδελφός του: «Στο Ναύπλιο μας είπαν ότι δεν θα ταξιδεύαμε για Κύπρο άμα είμαστε μοναχοπαίδια, μόνο τσι πολύτεκνοι θα παίρνανε. Ίσως κάτι κακό μας σε συμβεί και δε μας το λένε».

Η **επικοινωνία** με τους οικείους του κατά τις πρώτες ημέρες της εισβολής των Τούρκων στην Κύπρο ήταν δύσκολη. Ο Γιώργης θυμάται ότι οι συγγενείς του πήραν γράμμα του και τηλεγράφημα, η τελευταία μεταξύ τους επαφή, με ελάχιστες λέξεις, όσες χρειάζονται σε αυτές τις περιπτώσεις για να καθησυχάσουν οι αγωνιούντες συγγενείς. Το τηλεγράφημα, θυμάται ο αδελφός του, έλεγε περίπου τα εξής: «Είμαστε καλά. Βρισκόμαστε σε ένα όρυγμα 74 άτομα, έχουμε να βγάλουμε τα άρβυλα μας 15 μέρες, μας φέρνουν φαγητό και τρώμε, είμαι καλά».

Ίσως να είναι αυτό στο οποίο αναφέρεται η παρακάτω αφήγηση της Κούλας Δελητάσικα-Βαθρακοκοίλη προς τον γράφοντα:

«Η μητέρα του η Στέλα ήρθε τη μέρα της Παναγίας [το 1974], το πρωί, στο μαγαζί

και μού 'φερε ένα γράμμα να το διαβάσω. Έκλαιγε και μου λέει: "Είναι γράμμα από το γιο μου, το Μανόλη". Το ανοίγω και το διαβάζω δυνατά. Έλεγε: "Μαμά, μη στεναχωριέσαι. Πόλεμο ακούμε, πόλεμο δε βλέπουμε εμείς. Μαμά, μη στεναχωριέσαι, ούτε ο μπαμπάς. Κανένας να μη στεναχωριέται. Μαμά, εγώ είμαι πολύ καλά εδώ. Είμαι σ' ένα φυλάκιο που είναι καλά καλυμμένο κι είμαστε πολλά παιδιά, και μας περιποιούνται. Μαμά, δεν πεινάμε και μη στεναχωριέσαι. Εγώ δε στεναχωριέμαι. Μαμά, όταν θα τελειώσει ο πόλεμος θά 'ρθουμε νικητές, να το ξέρεις! Κι όταν έρθω, θα φέρω και στην αδελφή μου δώρο ένα χρυσό ρολόι. Σας αγαπώ όλους πολύ. Πόλεμο ακούμε, πόλεμο δε βλέπουμε. Σας φιλώ όλους γλυκά ξανά, και σένα και την αδελφή μου πιο πολύ από όλους, μαμά. Μανόλης Ζαχαράτος, δεκατέρας"».

Σύμφωνα με το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. ο Εμμανουήλ Ιω. Ζαχαράτος εφονεύθηκε στις 16 Αυγούστου 1974, νοτιοδυτικά του στρατοπέδου της ΕΛ.ΔΥ.Κ. (Ελληνικής Δύναμης Κύπρου), όπου υπηρετούσε ως λοχίας.

Θυμίζω (παρενθετικά) ότι η ΕΛ.ΔΥ.Κ. ιδρύθηκε το 1960 με την υπογραφή της συνθήκης της Ζυρίχης. Αποτελείτο από τη Διοίκηση, το Επιτελείο, το 1^ο και το 2^ο Τάγμα Πεζικού, τον Λόχο Υποστήριξης και τον Λόχο Διοίκησης. Όλα τα τεχνικά έργα του στρατοπέδου της, δυτικά της Λευκωσίας, στην περιοχή Γερόλακκος, τα είχαν αναλάβει οι σκαπανείς της διμοιρίας του Μηχανικού, που απαρτιζόταν από 30 άνδρες.

Λίγες ημέρες μετά τον θάνατό του ο αδελφός του Γιώργης κλήθηκε από το Στρατιωτικό Νοσοκομείο για εξέταση αίματος με τη μέθοδο DNA. Ο Μανόλης ήταν ήδη αγνοούμενος, υπήρχε δηλαδή η ελπίδα ότι ήταν ζωντανός. Αφηγείται ο Γιώργης: «Τον έβλεπα στον ύπνο μου. Μόλις εβρήκανε ότι εσκοτώθηκε, από τότε δεν τον ξανάδα».

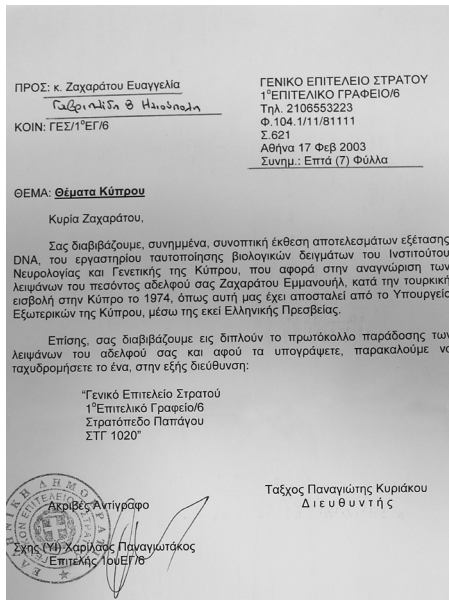
Από τους 74 ηρωικούς μαχητές της διμοιρίας του Μηχανικού (46 αρχικά στους οποίους προστέθηκαν και κάποιοι του Πεζικού) ουδείς διασώθηκε.

Ο Γιώργης πιστεύει πως τον αδελφό του σκότωσε βόμβα ναπάλμ, το φοβερό αυτό πολεμικό εργαλείο τούς έκαψε δηλαδή όλους, γιατί αυτή είναι η τρομακτική λειτουργία του. Το επιβεβαιώνει η κατάθεση του τελευταίου Στρατοπεδάρχη της ΕΛ.ΔΥ.Κ. Παναγιώτη Σταυρουλόπουλου: «Από το χάραμα [της 16ης Αυγούστου 1974] έκανε την εμφάνισή της η τουρκική αεροπορία, η οποία διά βομβών ναπάλμ (απ' αυτές που ο Ο.Η.Ε. είχε απαγορεύσει τη χρήση τους), αλλά και ρουκετών, μετέβαλε την περιοχή σε κόλαση. Κόλαση του Δάντη».⁸³

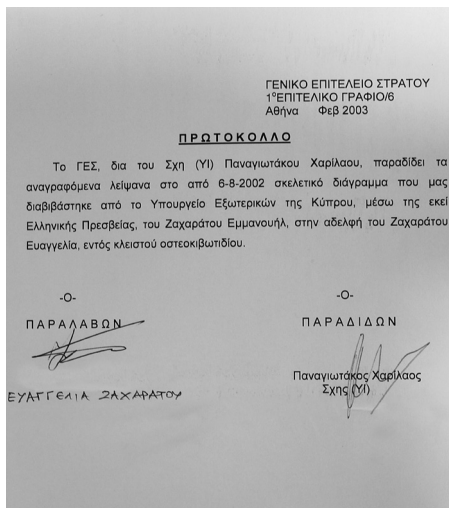
Ενταφιάστηκε μαζί με όλους τους πεσόντες της ΕΛ.ΔΥ.Κ. στο Στρατιωτικό Κοιμητήριο της Λακατάμιας. Συνεχίζει ο Π. Σταυρουλόπουλος: «Οι Τούρκοι (...) άφησαν άταφες [τις σορούς των ελλήνων νεκρών] για 2-3 μέρες. Μετά συμφωνήθηκε να μας τις παραδώσουν. Την παραλαβή έκαναν άνδρες της Μουσικής της ΕΛ.ΔΥ.Κ. (...). Τα παραλάβαμε [= τα νεκρά κορμιά τους] και πήγαμε να τα θάψουμε ομαδικά στο Στρατιωτικό Νεκροταφείο της Λακατάμιας. Επειδή η δυσοσμία ήταν μεγάλη, επιστρατεύσαμε μια μπουλντόζα με "φαγάνα" που έσκαψε τάφρο, όπου τους βάλαμε όλους μέσα. Μετά από μερικά χρόνια έγινε εκταφή, ώστε να αναγνωρισθούν όλοι με την μέθοδο DNA και να αποδοθούν τα ΙΕΡΑ ΟΣΤΑ τους στους οικείους τους. Από τον συνολικό αριθμό των 70 νεκρών μας που ενταφιάστηκαν στην Λακατάμια, μόνο οι 27 μπορούσαν να αναγνωρισθούν προ της ταφής».⁸⁴

⁸³ Π. Σταυρουλόπουλος, *Το χρονικό της μάχης της ελληνικής δύναμης Κύπρου (ΕΛ.ΔΥ.Κ.), 14 - 16. 8. 1974*, Πελασγός, Αθήνα 2016, 76.

⁸⁴ Π. Σταυρουλόπουλος, ό.π., 91.

φωτ. 13

φωτ. 14

Η αναγνώριση των οστών του έγινε με τη μέθοδο DNA, όπως προαναφέρθηκε, το 2003. Έχουμε στην κατοχή μας την από **17 Φεβρουαρίου 2003** συνοπτική έκθεση των αποτελεσμάτων της εξέτασης DNA του εργαστηρίου ταυτοποίησης βιολογικών δειγμάτων του Ινστιτούτου Νευρολογίας και Γενετικής της Κύπρου (**φωτ. 13**), η οποία απεστάλη μέσω του Υπουργείου των Εξωτερικών της Κύπρου προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού της Ελλάδας και επιδόθηκε στην αδελφή του Ευαγγελία Ζαχαράτου. Στην ίδια παραδόθηκαν και δύο προσωπικά του αντικείμενα σύμφωνα με το πιστοποιητικό που παρατίθεται (**φωτ. 14, 15, 15α**): Ένα ζεύγος πράσινες κάλτσες και ένα κομμάτι υφάσματος σκούρου χρώματος...

Το ίδιο έτος η αδελφή του Ευαγγελία **κήδεψε στην Ηλιούπολη** ό,τι είχε απομείνει από το σώμα του Μανόλη. Αφηγούνται (με τον άνδρα της κ. Κων/νο Μουνταλά):

«Περί τα τέλη Ιανουαρίου 2003, η σύζυγός μου Βαγγελιώ ενημερώθηκε από το Γ.Ε.Σ. ότι στις 29 Ιανουαρίου 2003 θα μεταφερθούν στο αεροδρόμιο Ελευσίνας τα οστά πεσόντων κατά την τουρκική εισβολή το 1974 και ότι θα διατεθούν μεταφορικά μέσα του στρατού για την μεταφορά των συγγενών από το Γ.Ε.Σ. προς το αεροδρόμιο, και αντιστρόφως.

» Την ορισθείσα ημέρα μεταφερθήκαμε εγώ, η Βαγγελιώ και πολλοί άλλοι συγγενείς των πεσόντων στο αεροδρόμιο Ελευσίνας.

» Στις 2 μ.μ. προσγειώθηκε αεροσκάφος C 130 της Πολεμικής Αεροπορίας, το οποίο μετέφερε τα λείψανα οκτώ πεσόντων κατά

την εισβολή, μεταξύ αυτών και τα λείψανα του Μανόλη Ζαχαράτου (...).

» Με πομπή οκτώ νεκροφόρων, συνοδευομένων από τα λεωφορεία του στρατού που μετέφεραν τους συγγενείς, τα λείψανα ενός εκάστου των ηρώων τοποθετημένα κατάλληλα και περιτυλιγμένα με την Ελληνική σημαία μεταφέρθηκαν στο Γ.Ε.ΕΘ.Α., όπου στο εκκλησάκι του Πενταγώνου εψάλη τρισάγιο, παρουσία του Υφυπουργού Εθνικής άμυνας κ. Λωτίδη και της στρατιωτικής ηγεσίας.

» Μετά την τελετή ο κ. Λωτίδης δήλωσε: «Εκφράζουμε την ευγνωμοσύνη της πα-

φωτ. 15

τρίδας προς τις οικογένειες των ηρώων μας. Η επιστροφή των οστών τους στην πατρίδα, 29 χρόνια μετά την εκπλήρωση του στρατιωτικού και εθνικού τους καθήκοντος, αποκτά, όχι μόνο για τις οικογένειές τους, αλλά και για όλους τους Έλληνες, βαριά συμβολική και ηθική σημασία”.

» Σε σχετική ερώτηση, η Βαγγελιώ είπε ότι επιθυμεί η ταφή να γίνει στο κοιμητήριο του Δήμου Ηλιούπολης.

» Την 11^η πρωινή της 30^{ης} Ιανουαρίου 2003, στο νεκροταφείο Αγίας Μαρίνας Ηλιούπολης, παρουσία Τιμητικού Αγήματος Αλεξιπτωτιστών (με επικεφαλής Ταξίαρχο), μουσικής του Στρατού και του Δημάρχου Ηλιούπολης κ. Θεόδωρου Γεωργάκη, εψάλη η νεκρώσιμη ακολουθία.

» Ακολούθως απεδόθησαν τιμές ήρωα με την ρίψη τριών τιμητικών βολών από την διμοιρία των Αλεξιπτωτιστών. Στη συνέχεια ο Δήμαρχος παρέθεσε τον καθιερωμένο καφέ.

» Τα λείψανα του Μανόλη τοποθετήθηκαν σε οστεοφυλάκιο, δωρεά του Δήμου Ηλιούπολης, όπου και συνεχίζουν να ευρίσκονται και τιμούνται όπως αρμόζει, από την αδελφή του.

» Μετά το πέρας της τελετής ο Ταξίαρχος παρέδωσε στη Βαγγελιώ τη σημαία που σκέπασε τα λείψανα του Μανόλη, διπλωμένη σε τρίγωνο με τον στρατιωτικό τρόπο.

» Επίσης, της παρέδωσε και ξύλινο κιβώτιο με τα διακριτικά του Μανόλη, εντός του οποίου υπήρχαν μια κάλτσα, ένα μικρό κομμάτι μάλλινο ύφασμα και τα έγγραφα που πιστοποιούσαν την ταυτότητά του, μέσω της εξέτασης DNA, καθώς και παράσημο ήρωα.

» Εδώ τελειώνει η εξιστόρηση των γεγονότων όπως ακριβώς τα ζήσαμε η Βαγγελιώ κι εγώ».

Η κηδεία του έγινε στην Αθήνα και για πρακτικούς λόγους, όπως μαρτυρεί ο αδελφός του Γιώργης: Να μην πεισθεί η χαροκαμένη μάνα του ότι ο γιος της ήταν οριστικά χαμένος, όταν θα έβλεπε τη στρατιωτική μπάντα να παιανίζει και τους στρατιώτες να αποδίδουν τιμές. Εκείνη έτρεφε την ελπίδα ότι ως αγνοούμενος ζει, ότι θα γυρίσει. Ζητούσε διαρκώς να πληροφορηθεί αν υπάρχουν νέα του.

ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Προεδρικό Μέγαρο
ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΠΙΤΡΟΠΟΥ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΓΙΑ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟ

Με το παρόν έγγραφο πιστοποιείται η παράδοση/παραλαβή των κάτωθι:

- Μέρος των λειψάνων του Επλοχία Ζαχαράτου Εμμανουήλ του Ιωάννη.
- Των πιο κάτω αντικειμένων, που βρέθηκαν μαζί με τα λείψανα:
(α) Ένα ζευγάρι πράσινες κάλτσες με λίσταχο
(β) Ένα κομμάτι υφάσματος σκούρου χρώματος

Παραδόθηκαν από:

Εξοφώντα Καλή και Ανδρέα Μπασιουλάκη Κυπριακής Δημοκρατίας	Υπογραφή	28/1/2003 Ημερομηνία
---	----------	-------------------------

Παραλήφθηκαν από:

Σταύρος Γεωργίου Μηχανικός Σιδηρών Όνομα	Α.Δ.Τ.	Υπογραφή	28/1/2003 Ημερομηνία
--	--------	----------	-------------------------

φωτ. 15α

φωτ. 16

φωτ. 17

Ο Γιώργης θυμάται ότι δεν είχε παραστεί στην κηδεία του αδελφού του, αλλά ότι παρέμεινε στη Νάξο και ότι είχε αποσυνδέσει και «χαλάσει» τη συσκευή της τηλεόρασης της αείμνηστης μάνας του, διότι η τελετή της Ηλιούπολης μεταδιδόταν «απ' ευθείας» από την τότε Δημόσια Τηλεόραση. Θυμάται, επίσης, τον φόβο του μήπως κάποιος συγχωριανός του, από καλή προαίρεση κινούμενος, της το αναγγείλει...

Ο **Γιαννιός Ζαχαράτος**, ο πατέρας του Μανόλη, «έφυγε» το 1992. Ίσως τον έστειλε στον θάνατο μια ώρα αρχύτερα η απώλεια του Μανόλη, τέτοιου είδους οριστικές απώλειες είναι ψυχοφθόρες... Η **Στέλα Ζαχαράτου**, η χαροκαμμένη μάνα, έζησε επί πολλά ακόμη έτη (+ 2011). Έφυγε, όπως πιστεύεται, με τη λυτρωτική για κείνην ελπίδα πως ο γιος της ήταν αγνοούμενος και θα επέστρεφε κάποια στιγμή... Έφυγε χωρίς να μάθει την επώδυνη αλήθεια που επιμελώς της απέκρυβαν, επί τόσα έτη, τα παιδιά της πρωτίστως και η γλιναδιώτικη κοινωνία δευτερευόντως. Μια άλλη διάσταση προσδίδει στο θέμα η μαρτυρία της Στέλας Βενιέρη-Βαθρακοκοίλη (συζύγου του αιμνήστου Αντώνη Βαθρακοκοίλη-Έτη) όπως μού τη μετέφερε η νύφη της Κούλα Δελήτσικα-Βαθρακοκοίλη:

«Εγώ με τη μητέρα τού [Μανόλη] ήμασταν αχώριστες φιλενάδες. Εκείνη για να πιστέψει για το γιο της α(ν) ζει ή σκοτωμένος να είναι, μου λέει μια μέρα στο καφενείο μου:

- Βρε Στέλα, θα μου κάμεις μια χάρη;

- Τι θέλεις Στέλα;

- Ήθελα να πάμε μια μέρα να θυμιάσουμε στον Άγιο Φανούριο.

- Ό,τι θέλεις Στέλα.

- Θα πάμε με τα πόδια και με τα πόδια θα 'ρθούμε.

- Ό,τι θέλεις.

Φεύγουμε με τα πόδια και πάμε. Φτάνομε στην εκκλησία, βάζομε το λάδι, το λιβάνι, τα ακουμπάμε, ανάβω το κεράκι μου. Έπιασε και η Στέλα να το ανάψει. Το άναβε και έσβησε τρεις φορές. Εκείνη την ώρα μου λέει: Το παιδί μου είναι σκοτωμένο, δεν είναι ζωντανό!

- Τι; Λέω, βρε Στέλα, κάνε υπομονή!

Κι άρχισε τα κλάματα σ' όλο το δρόμο. Και να μου λέει: "Στέλα, το παιδί μου τό 'χασα", μέχρι που ήρθαμε στο χωριό. Και μετά πια το πήρε απόφαση, με το κερί της».

Αφιερώνω στη μνήμη της Στέλας Ζαχαράτου, με αφορμή το παρόν μνημόσυνο στον γιο της, το ποίημα της Τασούλας Παπακυριάκου *Στον αγνοούμενο γιο*.⁸⁵

Απόψε σε νοιώθω τόσο κοντά μου, μονάκριβε μου, που νομίζω πως
αν απλώσω το χέρι θα σε αγγίξω.

Απόψε είσαι ζωντανός, όσο είμαι κι' εγώ.

Γιατί αν πέθαινες, θα πέθαινα κι' εγώ μαζί σου.

Ζω, γιατί ελπίζω στο γυρισμό σου.

Ζω, γιατί θέλω, σαν θα γυρίσεις, να είμαι εδώ,
για να σε σφιχταγκαλιάσω.

Γιε μου, μονάκριβε μου, φως της ζωής μου!

Ποιος άνεμος σε πήρε μακριά μου; Ποια λαίλαπα μας χώρισε;

Βρέφος σε κράταγα στην αγκαλιά μου
και έπλαθα όνειρα για σένα.

Μου χάρισες λίγο απ' το φως σου και μετά χάθηκες.

Μ' άφησες να ζω στο σκοτάδι.

Απόκαμα πια! Έφτασα στη δύση. Κουράστηκα.

Έλα, πριν να με καταπιεί αυτό το σκοτάδι,
που για τόσα χρόνια με πολιορκεί και το πολεμώ.

Το πολεμώ μ' όλες μου τις δυνάμεις

γιατί ελπίζω. Ελπίζω πως θα σε ξαναδώ.

Δεν είναι δυνατό να χάθηκες τόσο άδικα!

Κι' αν δεν αξιωθώ να σε δω εδώ στην επί γης εξορία μου,

σίγουρα θα σε συναντήσω σε μια άλλη ζωή,

«ένθα ουκ έστι πόνος, ου λύπη, ου στεναγμός,
αλλά ζωή ατελεύτητος».

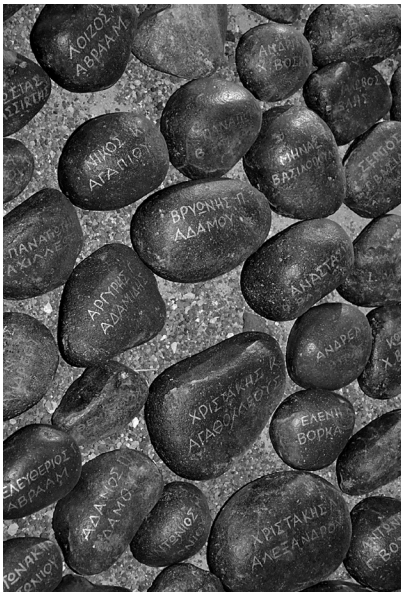
Το κενοτάφίό του (**φωτ. 16 και 17**) βρίσκεται στον Τύμβο της Μακεδονίτισσας, στη Λευκωσία, όπου και τα υπόλοιπα των ελλαδιτών και κυπρίων οπλιτών και αξιωματικών των πεσόντων στους αγώνες κατά των Τούρκων το 1964 και το 1974.⁸⁶ Στον χώρο μάλιστα όπου έγινε το κοιμητήριο καταρρίφθηκε από «φίλια πυρά» στις 22 Ιουλίου 1974 το αεροπλάνο τύπου *Noratlas* που μετέφερε την 1^η Μοίρα Καταδρομών των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων που «πέταγε» για την Κύπρο. Τα συντρίμια του αεροσκάφους είναι θαμμένα κάτω από τον τύμβο. Θυμίζω πως όλοι οι επιβαίνοντες στο αεροσκάφος εκείνο, στρατιώτες και αξιωματικοί, πλην ενός, σκοτώθηκαν.

⁸⁵ Πρβλ. <http://agrino.org/xylotymbou/piisi.htm>

⁸⁶ Ο Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας Νίκος Αναστασιάδης ετέλεσε τον Ιούλιο του 2018 τα αποκαλυπτήρια του *Μνημείου της Μάνας των Αγνοουμένων*, στην είσοδο του Τύμβου Μακεδονίτισσας. Πρόκειται για μια πρόταση (επιτυχή κατ' εμέ στη σύλληψη και την εκτέλεσή της) του υποπτεράρχου ε.α. Νίκου Ημέλλου (Ναξιώτη την καταγωγή, από το Φιλώτι συγκεκριμένα, του *Γιωργάκη του παπά Νικόλα*, όπως εκεί τον γνωρίζουν) και του γλύπτη Αχιλλέα Βασιλείου (εργάστηκαν αφιλοκερδώς). Το μνημείο αποτελείται από το άγαλμα της Μάνας, σε φυσικό μέγεθος, κατασκευασμένο από ηφαιστειογενή πετρώματα (λάβρα) Σαντορίνης· περιβάλλεται από 42 και 1.619 ηφαιστειογενείς πέτρες, κάθε μία φέρει το όνομα ενός αγνοουμένου, των περιόδων 1963-1964 και 1974· περιστρέφεται με αργό ρυθμό και δίδει την εντύπωση πως η χαροκαμένη μάνα αναζητά τον αγνοούμενο γιο της στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα! Βλ. **φωτ. 18 και 19**.

φωτ. 18

φωτ. 19

Αξίζει να μεταφέρω εδώ εν ολίγοις το κλίμα των τριών τραγικών ημερών του Αυγούστου (14, 15, 16) 1974. Στις 14 οι τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις που είχαν εισβάλει στην Κύπρο τον Ιούλιο του ίδιου έτους («Αττίλας 1») εξαπέλυσαν γενική επίθεση υπό τον κωδικό «Ζαβέρ» (Νίκη), περισσότερο γνωστή ως «Αττίλας 2».

Η Τουρκία, δηλαδή, εκμεταλλεύτηκε το μεταξύ των δύο επιθέσεων διάστημα τη χαώδη πολιτική κατάσταση που επικρατούσε ακόμη στην Ελλάδα, μετά την καθεστωτική αλλαγή και την έλλειψη διάθεσης για «ουσιαστική συνδρομή από το εθνικό κέντρο στην Κύπρο».⁸⁷ Έτσι οι επιδρομείς μετέφεραν στην υπό έλεγχο περιοχή (μεταξύ Κυρήνειας και βόρειας Λευκωσίας) δύο μεραρχίες και μεγάλο αριθμό ειδικών δυνάμεων. Επείγονταν να ολοκληρώσουν την επίθεση και να καταλάβουν όσον το δυνατόν περισσότερο κυπριακό έδαφος, ενώ οι διαπραγματεύσεις στη Γενεύη είχαν ναυαγήσει εξ αιτίας της τουρκικής αδιαλλαξίας...

Περιγράφει λεπτομερώς ο Στ. Καρκαλέξης τα γεγονότα της 16^{ης} Αυγούστου: «Από τις πέντε το πρωί με μαζική χρήση όλμων, πυροβολικού και μαχητικών αεροσκαφών προσέβαλαν τις θέσεις των ελληνικών δυνάμεων. Οι προσβολές των τουρκικών δυνάμεων βρήκαν τους άνδρες της ΕΛ.ΔΥ.Κ. στα ορύγματα τους, τα πάντα όμως στο στρατόπεδο είχαν ισοπεδωθεί.

» Γύρω στις εννέα το πρωί ο εχθρός εφόρμησε από τις θέσεις εκκίνησης, αυτή τη φορά σε πυκνότερους σχηματισμούς. (...). Ο πρώτος σχηματισμός επιτέθηκε από τον βορρά, μετωπικά, και ο δεύτερος από τα δυτικά. Ο στόχος ήταν εμφανής: Προσβολή του στρατοπέδου από δύο κατευθύνσεις, κατάληψή του, και, αν ήταν δυνατόν, εξόντωση των υπερασπιστών του. Οι τελευταίοι άνοιξαν πυρ με τα τυφέκια Μ

1 και τα πυροβόλα, αυξάνοντας τις απώλειες των επιτιθεμένων όσο πλησίαζαν. Στις 11.00 τα άρματα μάχης των Τούρκων είχαν πλησιάσει στα 50 μόλις μέτρα, καλώντας με σήματα το πεζικό που ακολουθούσε (...).

» Λίγο πριν από τις 12.00 το αριστερό της διάταξης της ΕΛ.ΔΥ.Κ. έδειξε τα πρώτα σημάδια κάμψης (...). Εκείνη τη στιγμή ο λαχανός Σωτήρης Σταυριανάκος (...) προέβη στον

⁸⁷ Σταύρος Καρκαλέτσος, «Στρατόπεδο ΕΛ.ΔΥ.Κ. 1974. Οι Θερμοπύλες της Κύπρου», *Στρατιωτική Ιστορία* 95 (Ιούλιος 2004), 8. Το ίδιο άρθρο, με μικρές αλλαγές, βλ. στο περιοδικό *Ιστορικά Θέματα* 2, 4-21. Στους νεκρούς λοχίες αναφέρεται και ο Μανόλης Ζαχαράτος (σ. 20).

πλέον παράτολμο ηρωισμό. Ενώ το προπορευόμενο τουρκικό άρμα μάχης είχε πλησιάσει στα 10-15 μέτρα, βγήκε από το ορύγμα του για να το αντιμετωπίσει. Προφανώς υπολόγιζε ότι (...) αν κτυπούσαν το προπορευόμενο άρμα, οι Τούρκοι που ακολουθούσαν θα τρέπονταν σε φυγή (...).

» Ο Σ. Σταυριανάκος φονεύθηκε στην προσπάθειά του να αναχαιτίσει το εχθρικό άρμα είτε ρίχνοντας χειροβομβίδα, είτε προσπαθώντας να φονεύσει με το πιστόλι τον αρχηγό πληρώματος, ο οποίος βρισκόταν στον πύργο. Δεν πρόλαβε να κάνει τίποτα από όλα αυτά, διότι κτυπήθηκε από τα όπλα του άρματος (...).

» Η κατάσταση ήταν πλέον απελπιστική. Τρία τουρκικά άρματα ακολουθούμενα από 80 στρατιώτες από την κύρια δύναμη και επιχείρησαν υπερκέρραση από τα ανατολικά. Η λαβίδα έσφιγγε όλο και περισσότερο. Τουρκικά Μ 48 είχαν φθάσει στην κεντρική πύλη του στρατοπέδου, όπου αμύνονταν ελάχιστοι άνδρες (...). Γύρω στις 14.00 πέρασαν την πύλη (...).

» Οι Τούρκοι εισέρχονταν πλέον κατά δεκάδες στο στρατόπεδο και οι μάχες γίνονταν σώμα με σώμα (...).

» Επί δύο ολόκληρες ώρες, μέχρι τις 16.00, οι μάχες μαίνονταν εντός του στρατοπέδου, διότι πολλοί ΕΛΔΥΚάριοι έμειναν εκεί, δίνοντας τον ύστατο αγώνα, είτε επειδή τραυματίστηκαν, είτε επειδή δεν θέλησαν να φύγουν. Στα ορύγματα βρίσκονταν δεκάδες τραυματίες από εχθρικά πυρά ή από τις απαγορευμένες βόμβες ναπάλμ που είχαν ριφθεί από τα τουρκικά αεροσκάφη. Δεκάδες ήταν και οι φονευθέντες (...).

» Το στρατόπεδο είχε πλέον καταληφθεί και οι Τούρκοι εκτελούσαν τους ψυχωραγούντες έλληνες στρατιώτες που κείτονταν στα ορύγματα (...).

» (...) Τις βαρύτερες απώλειες υπέστη Διμοιρία Μηχανικού, που σήκωσε το βάρος της άμυνας. Ένας από τους στρατιώτες της κατάθεσε, ως πικρό επίμετρο, τα παρακάτω: «Η Διμοιρία αποτελείτο από 46 άτομα μαζί με τους μόνιμους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς και τους εφέδρους υπαξιωματικούς. Σε αυτούς τους 46 υπήρχαν και άτομα του πεζικού που είχαν αποσπασθεί στη Διμοιρία Μηχανικού (...). Οι Τούρκοι συνέλαβαν δύο αιχμαλώτους, είχαμε αρκετούς τραυματίες και από τους 46 αμφιβάλλω αν έχουν γλιτώσει τελικά περισσότεροι από έξι!».⁸⁸

Το απόγευμα της 16^{ης} Αυγούστου το πυροβολικό της Εθνικής Φρουράς σταμάτησε να υποστηρίζει τους άνδρες της ΕΛ.ΔΥ.Κ. και τα πυρομαχικά τους είχαν εξαντληθεί.

Με ελάχιστες, ασήμαντες μικροδιαφοροποιήσεις επαναλαμβάνει τα τραγικά πολεμικά γεγονότα εκείνης της ημέρας ο Π. Σταυρουλόπουλος. Από τη λεπτομερή περιγραφή του επιλέγω να παρουσιάσω εδώ κάποιες τραγικές σκηνές:

- περί τις 10.30 το πρωί άρχισαν να επιτίθενται κατά του αριστερού άκρου του Λόχου Διοικήσεως, στο πλευρό δηλαδή της παράταξης, περί τους 200 Τούρκους. Ο κίνδυνος περικυκλώσεως ήταν ολοφάνερος. «Τότε έγινε κάτι αδιανόητο: Δύο οπλίτες, γυμνοί από την μέση και πάνω, βγήκαν από τα ορύγματά τους και κρατώντας ο καθένας τους στα χέρια όρθιος ένα brownning 0.30'' με τις ταινίες, με τις σφαίρες

φωτ. 20

⁸⁸ Σταύρος Καρκαλέτσης, «Στρατόπεδο ΕΛ.ΔΥ.Κ 1974. Οι Θερμοπύλες της Κύπρου», ό.π., 12-17.

να κρέμονται από τα πολυβόλα τους, άρχισαν να πυροβολούν και οι δυο κατά των τούρκων πεζοναυτών (...). Και σαν από θαύμα, οι Τούρκοι όχι μόνο σταμάτησαν την επίθεσή τους χάνοντας πολλούς άνδρες, αλλά άρχισαν να υποχωρούν άτακτα προς τα πίσω, παρασύροντας στην υποχώρησή τους και το ένα άρμα που τους υποστήριζε. Δυστυχώς κατά την υποχώρησή του αυτό το άρμα εκτέλεσε βολή με το πυροβόλο των 0.50'' που έκοψε κυριολεκτικά στην μέση τον έναν από τους δυο ΗΡΩΕΣ άνδρες μου. Αργότερα έμαθα ότι ήταν ο τέως καψιμιτζής στρατιώτης Δημήτριος Σιμίτας (...). Ο άλλος που σώθηκε ήταν ο φίλος του ο Βαρελτζής. Εξαιρετικοί στρατιώτες»,⁸⁹

- όντως ο λοχαγός Σταυριανάκος που προαναφέρθηκε, ο επικεφαλής της ομάδας του Μανόλη, επιχείρησε, εξερχόμενος του ορύγματος, ακάλυπτος με το όπλο ανά χείρας, να σκοτώσει τον τούρκο οδηγό του άρματος, αλλά απέτυχε. Θεώρησε ότι η τύχη θα τον βοηθούσε και τώρα, όπως του είχε σταθεί ευνοϊκή στις 14 Αυγούστου, δύο ημέρες πριν, τότε που είχε φέρει εις πέρας παρόμοιο τολμηρό εγχείρημα...

Συνοψίζω: 318 άνδρες, εγκαταλελειμμένοι από όλους, χωρίς άρματα και αντιαρματικά, χωρίς κάλυψη από την αεροπορία, αντιμετώπισαν επιτυχώς επί τρεις ημέρες 7.000 περίπου πάνοπλους τούρκους στρατιώτες, με 4 ίλες αρμάτων, πυροβολικό, όλμους και βέβαια με τη συνδρομή της τουρκικής αεροπορίας.

Έχει γραφεί ότι οι άνδρες της διμοιρίας του Μηχανικού πολέμησαν όρθιοι, «με πρώτο τον λοχαγό τους, αντιμετωπίζοντας τα τουρκικά άρματα που εισέβαλαν στη μονάδα τους...»,⁹⁰ **(φωτ. 20)** ότι «ο Μανόλης [Ζαχαράτος] μαζί με τους συντρόφους του βγήκαν έξω από τα χαρακώματα, πήγαν μπροστά από τα άρματα των Τούρκων, πέταξαν τα κράνη τους επιδεικτικά στον αέρα και φώναξαν: “Ζήτω η Ελλάδα”».⁹¹ Ο ηρωικός αγώνας τους αρχίζει να αποκτά ήδη διαστάσεις μύθου...

Υλικές και ηθικές βραβεύσεις

Στις πρώτες ανήκει μια μικρή σύνταξη που χορηγήθηκε στην οικογένειά του, στις δεύτερες (ενδεικτικά) συμπεριλαμβάνονται:

- Η ονομασία (μάλλον μετονομασία) μιας μικρής οδού στη Χώρα με το όνομά του. Ο αδελφός του Γιώργης είχε αρνηθεί την πρόταση του Δήμου να μετονομασθεί προς τιμήν του η κεντρική οδός της πόλης, η οδός Παπαβασιλείου, εν όσω διάστημα ζούσε η μητέρα τους. Τώρα πλέον, ο ίδιος ζητά αυτήν την τιμή...

- Η ονομασία της κεντρικής οδού του Γλινάδου (από τα «Μαγαζιά» μέχρι την έξοδο του προς τις Τρίτοδες).

- Ο τ. δήμαρχος Ναξίων κ. Βασ. Κόκοτας, όταν είχε επισκεφθεί την Κύπρο (για την «αδελφοποίηση» του ναξιακού δήμου με τον αντίστοιχο της Ακανθούς), ετέλεσε τρισάγιο στο κενotáφιο του νεκρού **(φωτ. 16)**.

- Ο Γιώργης Ζαχαράτος, φαντάρος ο ίδιος, συνάντησε το 1975 στα ακριτικά Ρίζια του Έβρου, σε μια άλλη εσχατιά του ελληνισμού (με την ειδικότητα του Μανόλη, μηχανικός δηλαδή κι αυτός) έναν αξιωματικό που γνώριζε την περίπτωση του αδελφού του. «Είσαι αδερφός ενός ήρωα», του είπε και τον απάλλαξε από κάθε υπηρεσία.

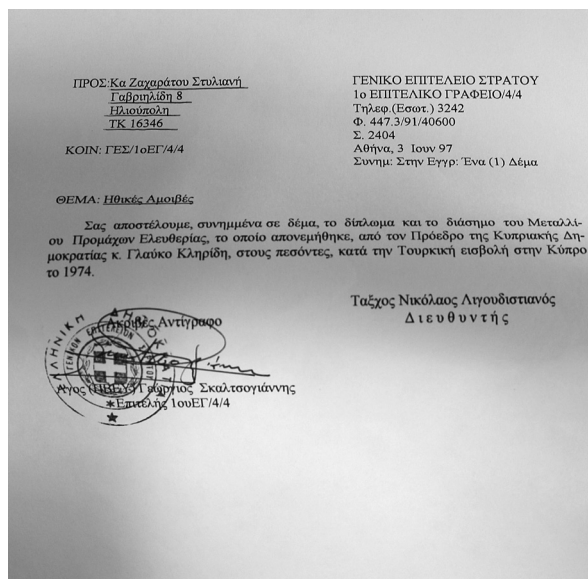
- Τον τίμησαν επίσης: Ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Πολεμιστών Κύπρου· τον Ιανουάριο του 2003 η ΕΛ.ΔΥ.Κ.· οι Πρόμαχοι Ελευθερίας της Κυπριακής Δημοκρατίας, με

⁸⁹ Π. Σταυρουλόπουλος, *Το χρονικό της μάχης της ελληνικής δύναμης Κύπρου...*, ό.π., 77.

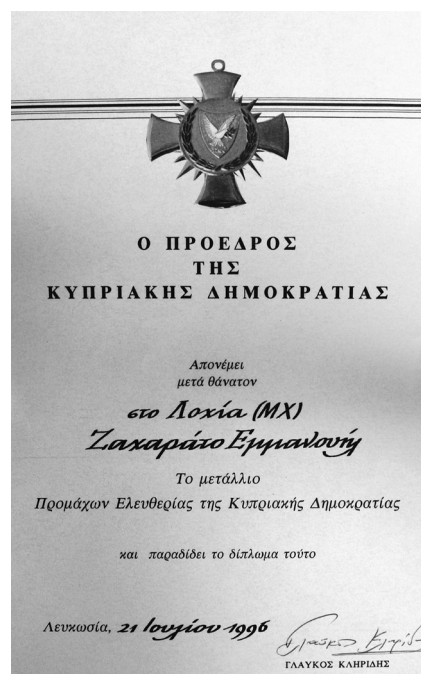
⁹⁰ Πρωτ. Ανδρέας Βόρκας, *Εις μνημόσυνον αιώνιον ηρώων 70 Τ. ΜΧ.*, Λευκωσία 2012, 344.

⁹¹ Πρωτ. Ανδρέας Βόρκας, ό.π., 353.

το δίπλωμα και το διάσημο του μεταλλίου τους, που φέρει την υπογραφή του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας Γλαύκου Κληρίδη (το 1996)· ο Ευ. Μεϊμαράκης, υπ. Εθνικής Αμύνης της Ελλάδας (2007)· το ελληνικό Γενικό Επιτελείο Στρατού με το αναμνηστικό Μετάλλιο Επιχειρήσεων Κύπρου· κ.ά. (βλ. **φωτ. 21-26**).

φωτ. 21

φωτ. 22

φωτ. 23

φωτ. 24

φωτ. 25

φωτ. 26